

בטרם אביאנו אל הארץ תלונות בני ישראל ובניינו של עם עצמאי

הקדמה

אחד המוטיבים החוזרים הבולטים ביותר בסיפור נדידתם של בני ישראל במדבר, המסופר בעיקר בספרים שמות ובמדבר, הוא מוטיב התלונות. על אף הדאגה הגדולה של הקב"ה ושל משה לעם ישראל, הן במישור הגשמי והן במישור הרוחני, הם נתקלים פעם אחר פעם בתלונותיהם ובטענותיהם הקשות של עם ישראל. שוב ושוב מסרבים בני ישראל לשתף פעולה עם משה ואהרן. הם אינם מרוצים ומציגים דרישות שונות, הן בפן הגשמי והן בפן הרוחני. שוב ושוב נאלצים משה, אהרן והקב"ה להתמודד עם הקושי שבהנהגת עם ישראל.

אמנם אפשר לבחון את מסעם של בני ישראל במדבר מפרספקטיבות רבות ושונות, אך נדמה כי במידה מסוימת, דווקא התלונות הן המדד הטוב ביותר לבחון את טיב יחסיהם של עם ישראל עם הקב"ה ועם מנהיגיהם במדבר – משה ואהרן. מצד אחד אפשר לבחון את נקודת המבט של העם על היציאה ממצרים, על הנדידה במדבר ועל הציפייה להיכנס לארץ ישראל, ולהבחין במידת שביעות רצונם מן המציאות שבה הם נמצאים ומיחסיהם עם המנהיגים ועם הקב"ה.

מהצד השני, בגלל המקום הגדול שתופסות התלונות בתולדות ישראל במדבר, אפשר לראות אף את יחסם של משה ואהרן לישראל, למנהיגיהם ולמצבם הרוחני והגשמי. ניתן לראות מה הן הציפיות שמצפה משה מהעם ומה הוא מצפה גם מהיחסים ההדדיים בין עם ישראל והקב"ה. כמו כן ניתן לראות כאן גם את דרכי הנהגתו של הקב"ה את עם ישראל, מהוצאתם מבית עבדים, דרך קבלת התורה וההליכה במדבר ועד למלחמות ולהתיישבות העצמאית של עם ישראל בארץ ישראל.

מבוא

בפתחו של מאמר זה, ארצה לטעון כי כל מטרתן של יציאת מצרים, קבלת התורה וארבעים השנה של ההליכה במדבר, הינה עיצוב דמותו של עם ישראל כעם עובד ה' ומאוחד מצד אחד, וכעם עצמאי ובן חורין מצד שני. במצרים נמצאים בני ישראל במציאות ההפוכה לגמרי, הם שקועים במ"ט שערי טומאה ובקושי מצליחים להרים את הראש מעל עבודת הפרך אותה הם נאלצים לעשות, ומתוך

כך גם אינם מחוברים אל הקב"ה. הביטוי הבולט ביותר לניתוק של בני ישראל מהקב"ה הוא העובדה כי בסיפור העבדות במצרים לא מוזכר כלל כי בני ישראל צועקים ומתפללים אל הקב"ה, אלא שאנחתם ושוועתם עולות מאליהן אל הא-להים.¹ זו מהותה של השקיעה בתוך עבדות מצרים למשך דורות, אפילו הקשר הבסיסי ביותר עם הקב"ה אינו קיים. ואת השקיעה העמוקה הזו, על כל צדדיה, מבקש הקב"ה להוציא מעם ישראל לקראת כניסתם אל ארץ ישראל ולקראת היותם לעם ה'.

אלא שתהליך זה איננו תהליך של ימים, ולמעשה גם איננו תהליך של שבועות או חודשים, זהו תהליך של שנים. ארבעים שנה נודד עם ישראל במדבר, ארבעים שנים שבמהלכן הוא מתנער מעבדות מצרים אשר דבקה בו, ואט אט הוא לומד להיכנס תחת עול מצוות ועול מלכות שמיים, אשר בניגוד גמור לעבדות מצרים, אינם מונעים ממנו להיות עם עצמאי ואקטיבי.

כבר בהסתכלות פשוטה מאוד על תוכן תלונות בני ישראל ניתן לראות שאין דין כל תלונה כדין קודמתה: ראשית, מבחינת תוכן של התלונות, הנעות בין תלונות על צרכיהם הפיזיים הבסיסיים ביותר כלחם ומים ובין תלונות על הנהגתם של משה ואהרן ועל ההליכה אל ארץ ישראל. שנית, מבחינת תגובותיהם של משה ואהרן ושל הקב"ה, הנעות בין הקשבה מוחלטת לתלונה ומילוי בקשת העם ובין כעס גדול וחרון אף גמור, עד כדי פגיעה בעם ואף רצון לכולותו מצד הקב"ה או ייאוש גמור מצדו של משה רבינו.

נראה כי כדי להבין את תוכן של התלונות אין די בעיון רק בתוכן הבקשה, אלא גם בכל הסובב והעוטף אותה, הן מבחינת המיקום הגיאוגרפי והכרונולוגי שלה, הן מבחינת מצבו הרוחני והגשמי של העם והן מבחינת אופייה של התלונה והדרך שבה היא עולה. כמו כן, ברור כי אחד הפרמטרים לבדיקתה של כל תלונה ותלונה הוא אופי תגובתם של משה ואהרן ושל הקב"ה לכל תלונה.

ברצוני לעסוק בנושא זה תוך שאיפה להגיע לפשוטו של מקרא מחד, ובחינה אמונית של הכתובים מאידך, ומתוך אמונה שלמה בהשגחתו הפרטית של הקב"ה ובגלגולו את מאורעות ההיסטוריה בדרך ובשאיפה אל הטוב המוחלט של אחרית הימים. כמו כן, ברצוני לנסות לדלות מפרשיות אלו, על כל מורכבותן, דרך לעבודת ה' דווקא מתוך הקשיים ומתוך סערת הרגש של האדם, שלעיתים אינה נותנת לו מנוח מלשאת את טענתו אל מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא.

1. שמות ב', כג-כה.

אם נבחן בפרספקטיבה רחבה את מבנה תלונות בני ישראל במדבר, נבחין בעשר תלונות עיקריות המתוארות בתורה, אשר מתחלקות בצורה פשוטה לארבעה חלקים, הן על פי סדרם הכרונולוגי והן על דרך סידורם בפרשיות התורה:²

- א. חלק ראשון – בין יציאת מצרים למעמד הר סיני
 1. מרה – שמות ט"ו, כב-כה
 2. מדבר סין – שמות ט"ז, ב-י
 3. רפידים (מסה ומריבה) – שמות י"ז, א-ז
- ב. חלק שני – בין חטא העגל לחטא המרגלים
 4. המתאוונים – במדבר י"א, א-ג
 5. קברות התאוה – במדבר י"א, ד-לה
 6. מרגלים – במדבר י"ג-י"ד
- ג. חלק שלישי – בין חטא המרגלים לתחילת הנדודים במדבר
 7. קרח – במדבר ט"ז, א – י"ז, ה
 8. אתם המתם את עם ה' – במדבר י"ז, ו-כד
- ד. חלק רביעי – בסמיכות לכניסה לארץ
 9. מי מריבה – במדבר כ', א-יב
 10. הלחם הקלוקל – במדבר כ"א, ד-ט

החלק הראשון, המתחולל מיד לאחר יציאת מצרים וקריעת ים סוף, כולל את שלוש התלונות הראשונות – תלונת הצמא במרה, תלונת הרעב במדבר סין ותלונת הצמא הנוספת ברפידים – מסה ומריבה. חלק זה כולל בעיקר תלונות על מצוקות חומריות ונענה, בצורה כללית, הן בידי משה והן בידי הקב"ה במילוי הבקשה המוצגת על ידי העם ובצורה נוחה יחסית. בסיומו של חלק זה עומדים בני ישראל לראשונה בפני הצורך להתעמת עם מלחמה – מלחמת עמלק. לאחר מכן הם מגיעים למדבר סיני ומקבלים את התורה. ממיקומו של חלק זה בין יציאת מצרים לקבלת התורה ניתן להבין בפשטות כי מטרתו של חלק זה היא ההוצאה הראשונית והבסיסית של העם מעבדות לחירות, משעבוד לגאולה ומטומאה לטהרה ולהכנה, רוחנית בעיקרה, לקבלת התורה.

החלק השני, שזמנו הוא כבר לאחר מתן תורה, ובתוך כך גם לאחר חטא העגל ובניית המשכן, כולל גם הוא שלוש תלונות – תלונת המתאוונים המובאת בקצרה ואינה מורחבת כלל, מיד לאחר תלונת האספסוף בקברות התאוה ומעט לאחר

2. בחרתי שלא לכלול במאמר זה את שתי התלונות הראשונות של עם ישראל – במצרים ועל ים סוף, משום שהן נראו לי חלק מהיציאה ממצרים עצמה ולא מההליכה במדבר שאחריה, תהליך שבו עוסק מאמר זה.

מכן התלונה והבכיה בעקבות דברי המרגלים בחזרתם מארץ ישראל. תלונות אלו מתייחדות בעיקר בחוסר האותנטיות והצדק שבטענותיהן, וכן בחוסר האונים או חוסר התגובה של משה ואהרן, ובתגובתו החרפה לעומת זאת של הקב"ה. נראה כי יש כאן אנטייתזה חזקה מאוד להנהגת הקב"ה בחלק הראשון. לעומת החלק הראשון שבו התלונות אמתיות ונענות בצורה ניסית גלויה על ידי מילוי הבקשה, בחלק השני, המאופיין בתלונות ובכיות שאינן צודקות, באות תגובות חריפות המסתיימות במוות של חלקים מתוך עם ישראל (מיד או למשך דור). חלק זה מסתיים בעונש ארבעים שנות הנדודים במדבר, הנגזר על העם לאחר חטא המרגלים. עונש זה מבטא, כפי שנראה בהמשך, את ההבנה כי כאן מתחיל פרק חדש ביחסיו של עם ישראל עם מנהיגיו ועם א־להיו. ומכאן מגיע הפתח גם לחלק השלישי בתלונות בני ישראל.

חלק שלישי, המגיע לאחר הכרזת העונש של ארבעים שנות המדבר, אך לפני קיומו בפועל,³ כולל בתוכו את תלונת קרח ועדתו על הנהגת משה ואהרן ומיד לאחר מכן את התלונה "אתם המיתם את עם ה'". תלונות אלו מתייחדות בעובדה שאין הן מופנות כלל אל הקב"ה אלא אל משה ואהרן בלבד, ואף על פי כן הן נענות בצורה חריפה מאוד בידי הקב"ה, גם כאשר הוא מחליט להיענות לבקשה או לחלופין לאתגר. למרבה הפלא, מתייחד חלק זה גם בעמידתם של משה ואהרן כמגנים על עם ה' מצד אחד וכמשיבים אקטיביים מאוד ואף כמענישים את החוטאים מצד שני. נראה כי לעומת החלקים הקודמים שבהם מילאו משה ואהרן תפקידים צדדיים ושוליים בתהליך המענה על התלונות, כאן הם המגיבים העיקריים, הן כמענישים והן כמגנים ומסנגרים.

החלק הרביעי והאחרון, החותם את מסכת התלונות של עם ישראל במדבר ועם זאת גם את פרק ההליכה במדבר, מתרחש ממש לפני הכניסה לארץ וכולל את תלונת "מי מריבה"⁴ ואת תלונת הלחם הקלוקל בהמשך. אף שבהסתכלות ראשונה נראה כי תלונות אלו דומות באופיין לקבוצת התלונות הראשונות, שכן גם הן נוגעות בעיקר בהקשר של מילוי צרכים חומריים – אוכל ומים, תגובתם של

3. אמנם לא מפורש בתורה זמנה המדויק של תלונת קרח, וכן לא מפורש זמנה המדויק של תלונת מי מריבה, ונתון הדבר במחלוקת בין הפרשנים. בחרתי להתייחס לתלונות קרח כתלונה שקרתה בסמיכות יחסית לחטא המרגלים ולעונשו, משום שנראה מטענותיהם של דתן ואבירים כי הם מאוכזבים מהגזרה שלא להיכנס לארץ. לעומת זאת, נראה כי תלונת מי מריבה מוזכרת בתורה כחלק מתהליך הכניסה לארץ ישראל; היא מוזכרת בין מותם של שני מנהיגים שליוו את עם ישראל במדבר – מיתת מרים לפני ומיתת אהרן, אשר מפורש בתורה שקרתה בשנה הארבעים, לאחריה.

4. בנוגע לזמנה של תלונה זו, עיין בהערה הקודמת.

משה ואהרן וכן תגובתו של הקב"ה שונות מתגובותיהם בחלק הראשון. כמו כן, לעומת האחידות היחסית בתגובות משה והקב"ה בתחילת דרכו של עם ישראל במדבר, התגובות כאן אינן אחידות כלל. בתלונת המים במדבר צין משה ואהרן כועסים מאוד, אך הקב"ה מקבל את הטענה בצורה נינוחה; ואילו בתלונת הלחם הקלוקל דווקא הקב"ה הוא שמכה בעם ללא רחם ומשה ואהרן, שלא כדרכם, אינם מנסים להגן על העם, אלא מחכים שהעם עצמו ייקח את היוזמה ויבקש רחמים – ורק אז פועלים. גם כאן, משה ואהרן פועלים בתגובה לתלונות בני ישראל, אך כאן דווקא תגובתם נענית בכעסו של הקב"ה, ובתלונה האחרונה והסוגרת את שהותם של בני ישראל במדבר, הם אף אינם מגיבים כלל ומשמישים רק ככלי בידו של הקב"ה לעשיית הנחש המרפא את בני ישראל.

חלוקת התלונות לארבעה חלקים אינה רק כרונולוגית או טכנית. נראה כי חלוקה זו משקפת במידה מסוימת את התהליך שעובר עם ישראל במדבר. אותו תהליך שמטרתו לעצב את דמותו של עם ישראל היוצא ממצרים, קודם כל כעם במשמעותו הלאומית, ולאחר מכן כעם עובד ה' מחד, וכעם עצמאי ובן חורין מאידך.

כדי להבין את התהליך שעובר העם, נתבונן בו משתי פרספקטיבות שונות. מצד אחד מן הפרספקטיבה האנושית והלאומית, נראה כיצד עובר העם תהליך של השלת העבדות והטומאה מעליו, תהליך הכולל בתוכו גם כאב ואובדן דרך כחלק מעיצוב הזהות, תהליך שמטרתו הקמת עם חדש, עם שיידע להאמין בעצמו ובאלוקיו ויידע גם להתנהל בעצמו בתוך ההיררכיה האלוקית. מצד שני נתבונן בתהליך גם מן הפרספקטיבה האלוקית. נראה כיצד מנהל 'צופה הדורות' את תהליך חניכתו של העם, כך שייגיע לארץ ישראל אחר שכבר עיצב את עצמו כעם בוגר, עצמאי ואחראי, המסוגל לשבת במקום אחד ולנהל את עצמו ולא רק ללכת בעיניים עצומות אחרי מנהיגיו.

א. חלק ראשון: היש ה' בקרבנו – אמונה בשעת משבר⁵

עם ישראל, כאמור, יוצא ממצרים ומן העבדות הקשה שבה היה נתון שנים רבות. לאחר ש'אפקט היציאה' כולו מתמצה באירועי קריעת ים סוף וטביעת המצרים בים סוף, הם יוצאים לדרכם כעם חופשי משעבוד. בעקבות היציאה מן השעבוד הגשמי הגיע הזמן גם ליציאה מן העבדות הרוחנית.

עם ישראל עומד לקבל את התורה, כשלב ראשון ובסיסי בהיותו עם אלוקי, אך בדרך אל מעמד זה עליו לטהר את עצמו ולהכין את עצמו. עם היותה של קבלת

5. רבות מן התובנות בחלק זה שמעתי מפי הרב יהושע שפירא שליט"א.

התורה בסיס להפיכתו של עם ישראל לעם עצמאי ועובד אלוקים, עדיין נזקקת הכנה עמוקה ובסיסית כדי שהתורה תוכל להיקלט אצל העם. דבר זה ניתן לראות גם מיחסם של חז"ל לספירת העומר כהכנה לקבלת התורה, מעין היטהרות והתקדשות לקראת המפגש הראשוני של העם עם הקב"ה בצורה בלתי אמצעית.⁶ מתוך הבנה זו אנחנו יכולים להתבונן במאפיינים הבולטים ביותר בשלוש התלונות המרכיבות את החלק הראשון. ראשית, הן במרה, הן במדבר סין והן ברפידים עוסקות התלונות בדרישות חומריות ובסיסיות מאוד – אוכל ומים. כמו כן, הן תגובתו של משה והן תגובתו של הקב"ה רכות מאוד יחסית. התלונה נענית כמעט באופן מלא, כמעט ללא ביקורת.

נראה כי תלונות אלו נענות בצורה רכה ועדינה דווקא משום שהיחס של משה ושל הקב"ה אל העם בשלב זה הוא כיחס של הורה אל ילד קטן,⁷ ילד הנזקק לגמרי להוריו ואינו יכול כלל להסתדר בלעדיהם. העם נפרד לפני ימים לא רבים ממציאות בה הוא בעצם כמעט ולא נזקק לדאוג לעצמו, עצמאותו מוגבלת כל כך עד שהוא אינו יודע כלל כיצד להתנהג בעצמאות כזו, ומשום כך הן משה והן הקב"ה מחליטים להתייחס אל העם בעדינות. אף על פי כן, הם אינם מתעלמים לגמרי מנימת הביקורת בתלונותיהם של העם, והם יודעים בכל אחת מן התלונות גם 'לחנך' את העם מעט. במרה – "שם שם לו חוק ומשפט ושם נסהו". במדבר סין, כאשר משה מוכיח אותם כי התלונה אינה מביעה רק צורך בסיסי, אלא גם חוסר אמונה בקב"ה וכפירה בטוב שהשפיע להם – "רב וידעתם כי ה' הוציא אתכם מארץ מצרים ובוקר וראיתם את כבוד ה' בשמעו את תלונותיכם על ה'". מלבד זאת, משה טורח לרמוז להם בעדינות כי תלונותיהם, לפחות הדרך בה נאמרו והמען שאליו הופנו, אינן מכוונות לגמרי – "ונחנו מה כי תלוננו עלינו" (שמות ט"ז, ז). ברפידים, כאשר משה מנסה בתחילה להרגיע את העם ולעורר את אמונם בה' וכן בקריאת שם המקום מסה ומריבה – רמז ברור על חוסר שביעות הרצון של משה מתלונת העם.

כדי לאפיין את מהותן של התלונות הכלולות בחלק זה, נתבונן בצורה רחבה יותר על קורותיהם של ישראל בחמישים הימים הראשונים שלהם לאחר היציאה

6. עוד עובדה שממנה ניתן להבחין בהכנה הנדרשת לקבלת התורה היא שהתורה ומצוותיה אינן עוסקות, לפחות לא בצורה גלויה, בעניינים של תיקון המידות. התורה מניחה כי היא כבר מדברת אל אדם שהבסיס המוסרי שלו בנוי ומתוקן, ורק מתוך כך הוא מוכן לקבל את התורה באמת. אמנם ניתן לדון בעניין זה ולהבחין עד כמה ומתי הוא נכון, אך אין כאן מקומו של דיון זה.

7. כפי שנראה בהמשך, כבר חז"ל המשילו משל זה.

ממצרים, אותם ימים שבהם מתרחשות שלושת תלונות אלו. בהתבוננות זו מתבהר כי מנעד מצבי הרווחה והמצוקה נע בצורה חסרת פרופורציות בין אושר ועושר ורווחה גדולה ובין ייאוש, רעב ומצוקה גדולה מאוד. בתחילה העם נמצא בהתרומומות הרוח הגדולה של היציאה ממצרים, אך לא עובר זמן רב והעם מוצא את עצמו במצוקה גדולה כאשר המצרים מאחוריו וים סוף מלפניו. המצוקה גדולה מאד עד שהעם כבר אינו יודע מה לעשות עם עצמו, ומתעוררים בו ספקות הנוגעים לאמונה בה'. תוך זמן קצר הים נבקע לשניים בפלא גדול והעם עובר, והתחושה העילאית רק מתעצמת כאשר הים נסגר על המצרים והאיום הגדול נותר מאחור ללא שום אפשרות להשיגם. אלא שמיד לאחר מכן באה הליכה של שלושה ימים במדבר ללא אוכל וללא מים, וגם כאשר כבר העם מגיע למקום שבו יש מים, הוא נדהם לגלות שהמים שאליהם הגיע מרים לגמרי. כאן העם נשבר ופונה אל משה בתלונה. לאחר הנס הגדול של הפיכת המים למתוקים, העם ממשיך ללכת ומגיע תוך זמן קצר למקום של שפע גדול מאוד – שתיים עשרה עינות מים ושבעים תמרים. שוב נמצא העם בתחושה עילאית גמורה ובהרגשה כי הקב"ה דואג להם לכל מחסורם. אך מיד לאחר מכן שוב העם מגיע, מהר מאוד, למצב של מחסור במדבר סין, ושוב הוא נשבר. ושוב הקב"ה שומע אל תלונותיהם ומוריד להם מן השמים, השפע חוזר ואתו האמונה בהנהגת הקב"ה, אלא שכאן נראה שהעם כבר מבין כי השפע אינו כה מובטח ואין ביטחון כי הוא ימשיך לאורך זמן. משום כך יש מן העם השומרים את המן גם ליום המחרת. משה, כמובן, כועס. רכבת ההרים של ההשגחה ממשיכה לדהור ושוב מוצא העם את עצמו בחוסר, שוב של מים, ושוב העם נשבר ומתלונן אל משה. שוב הוא מקבל את מבוקשו על ידי הכאת הסלע ויציאת המים ושוב השפע גדול, ומיד לאחר מכן – מלחמת עמלק. נזכיר כי רכבת ההרים הדוהרת הזו מתנהלת בזמן קצר מאוד, חמישים יום בסך הכל, מה שמדגיש מאוד את הירידות והעליות הגדולות.

לכאורה, לא מובן מדוע הקב"ה מביא את עם ישראל למצבים קיצוניים ולמעברים חדים כל כך. מה היא מטרתו של הקב"ה, ומה המסר שהוא מבקש להעביר לבני ישראל בתקופה זו? נראה כי גם חז"ל ביקשו לענות על שאלה זו (שמות רבה כ"ו, ב):

מה כתיב שם 'ויקרא שם המקום ההוא מסה ומריבה' ומה מריבה היתה שם? ... רבי נחמיה אומר: אם מספיק לנו מזונותינו כמלך שהוא שרוי במדינה ואין בני המדינה צריכים לו כלום נעבדנו, ואם לאו נמרוד בו... אמר להם הקדוש ברוך הוא: אם בקשתם לבדוק אותי, יבא הרשע ויבדוק אתכם. מיד יבא עמלק, מה כתיב שם, היש ה' בקרבנו אם אין. ויבא עמלק – וכי מה ענין זה אצל זה? משל לתינוק שהיה רוכב על כתיפו של אביו וראה חבירו של אביו, אמר לו: ראית את אבא? אמר לו אביו:

אתה רוכב על כתפי ואתה שואל עלי? הריני משליכך ויבא השונא וישלוט בך. כך אמר הקדוש ברוך הוא לישראל: אני נשאתי אתכם על ענני כבוד ואתם אומרים היש ה' בקרבנו, לפיכך יבא השונא וישלוט בכם הוי ויבא עמלק.

ראשית, ניתן להבחין במדרש זה כי חז"ל המשילו את היחס שבין ישראל לקב"ה בתקופה זו ליחס שבין אב לבנו הקטן. האב דואג לכל מחסורו של הילד ואילו הילד רק מקבל ומקבל ללא שום תמורה. המדרש מציג את שאלתם של ישראל, "היש ה' בקרבנו אם אין", כשאלת כפירה בטובו ובחסדו של הקב"ה, אולם כפי שראינו לא רק טוב ועושר הרעיף הקב"ה על עם ישראל בתקופה זו. ללא ספק, הבהיר הקב"ה לעם גם מה הוא מצב של חוסר.

נראה כי מבין השורות של המדרש ניתן להבהיר נקודה נוספת. אחד השלבים הראשונים בהתבגרותו של ילד הוא ההבנה שההורים קיימים גם כאשר הוא לא רואה אותם. בתחילה הילד חושב כי ההורה קיים רק כאשר הוא רואה אותו, ולכן הוא נבהל מאוד כאשר איננו מוצא את האב או האם, אך כאשר הוא מתבגר מעט הוא מבין שההורה קיים גם בשעה שאינו רואה אותו בעיניו, וממילא הוא פחות מודאג מעצם חסרונו. נראה כי משה והקב"ה מבקשים להעביר את העם למקום בוגר יותר – למקום של הבנה כי גם כאשר הקב"ה אינו מספק להם את מחסורם מיד – הוא עדיין קיים, ואף מעבר לזה – מכוון את הכל. זו ההבנה הבסיסית ביותר של אמונה בחיי העולם הזה, שהרי הקב"ה אינו מתגלה אלינו בצורה גלויה בחיי היום-יום שלנו. לכן הקב"ה מנווט את עם ישראל בצורה חדה כל-כך בין השפע והחוסר, כדי ללמד את העם שגם השפע וגם החוסר – מקורם מהקב"ה, והם מכוונים על פיו.

אלא שנראה כי העם אינו מצליח להבין את המסר המועבר אליו בין השורות. למעשה נדמה כי הוא אף עובר תהליך הפוך ומחמיר את תלונותיו מפעם לפעם. במרה לשון התלונה רכה מאד – "מה נשתה", אין בה כלל ביטוי של חוסר אמונה ורק הלשון שבה משתמשת התורה – "וילונו" – מבהירה לנו כי העם מתרעם מעט על מצב החוסר שבו הוא נמצא. בתלונה השנייה – במדבר סיני, כבר מחרף העם את תלונתו ומבקש לחזור למצרים, אלא שעדיין אמונתו בקב"ה אינה נסדקת, שהרי גם כאשר הוא מבקש כאן לשוב למצרים בקשתו היא "מי יתן מותנו ביד ה' בארץ מצרים בשבתנו על סיר הבשר". כלומר, העם מאמין בה' – אך רק כאשר הוא נמצא במצב של שפע. בנקודת זמן זו נראה להם כי דווקא במצרים, כאשר ישבו לכאורה על סיר הבשר, בעת השפע – השגיח עליהם הקב"ה, ואילו עכשיו בשעת החוסר כבר אינם נמצאים ביד ה'. הקב"ה בוחר לתת להם את מבוקשם, אך הפעם לנסותם ולהבהיר להם כי האמונה בקב"ה צריכה להיות הרבה יותר טוטלית ולכלול אמונה גם בשעת משבר; על כן הוא מוריד

להם מן, אך דורש מהם לא לצבור אותו ולהאמין כי גם מחר ירד המן – כלומר, לסמוך עליו בעיניים עצומות ולהאמין שהוא משגיח עליהם וייתן להם את צורכם בכל זמן שיצטרכו. אמנם נראה כי יש מן העם שאינם עומדים בניסיון וצוברים את העומר, אך מצד שני העם בכללו עומד בניסיון ואף שומע לקול משה לאסוף משנה רק ביום השישי.

והנה, דווקא כאשר נדמה כי העם מתחיל לקלוט את המסר שרוצים משה והקב"ה להעביר לו – מגיע שוב החוסר ברפידים, והעם בוחר שוב להתלונן ולבקש "תנו לנו מים ונשתה". משה, המאמין כי העם כבר נמצא בדרגה שבה הוא מסוגל להאמין בקב"ה גם בשעת חוסר, פונה אל העם ומחזק אותו באמונה – "מה תריבון עמדי מה תנסון את ה'?" אלא שמתברר שהעם עדיין איננו מוכן לקבל את האמונה הזאת בה', והוא מגביר את תלונתו והפעם מתלונן אפילו על חסדיו של הקב"ה – "למה העליתנו ממצרים להמית אותי ואת בני בצמא". כאן העם מתלונן גם על עצם ההוצאה ממצרים (ולא רק על החוסר לעומת השפע שהיה במצרים), ובנוסף, הוא אינו מזכיר כי במצרים היה ביד ה', בניגוד לתלונת מדבר סין.

משה והקב"ה אמנם בוחרים לספק לעם את מחסורם, אך הם מבינים כי כדי ללמד את העם את המסר ואת האמונה אף בשעת מחסור צריך להשתמש באמצעי חזק יותר. על כך אומר רבי נחמיה במדרש דלעיל כי כפירתם של ישראל איננה דווקא בטובו של הקב"ה, שהרי טענתם היא – "אם מספיק לנו מזונותינו כמלך... נעבדנו". לדעת רבי נחמיה הם אינם כופרים בטובו ובזמן גילוי פניו של הקב"ה, אלא דווקא בזמן הסתר פניו של הקב"ה. גם בהמשך המדרש, כאשר הוא ממשיך את מנהג הקב"ה בעם ישראל לאב המרכיב את בנו על כתפיו, מובן כי ה'חוסר' של הבן נובע דווקא מקרבתו אל האב. אילו היה הילד הולך כשהוא מחזיק בידו של האב, יכול היה להביט אל פניו בכל רגע שאיננו בטוח אם הוא עדיין לידו; אך דווקא כאשר האב מרכיבו על כתפיו – אין הבן מסוגל לראות את פניו והוא שם לב לנוכחותו רק כאשר האב מגיש לו את האוכל והמים. באותו אופן, עם ישראל מובל בתוך ענני הכבוד, כלומר בהשגחה אלוקית גדולה מאין כמוה, אך דווקא משום כך הוא אינו מסוגל להבחין במציאותו של הקב"ה בזמנים של חוסר. למעשה, יש כאן קרבה שמתממשת דווקא על ידי סוג של העלמה. החסרים הנקרים לפני העם בדרכו אינם הסתר פנים במובנו הרגיל, כי אם העלמה שמטרתה ללמד את העם על הנהגתו של הקב"ה בעולם – הן במצב של שפע והן במצב של חוסר.

אלא שסימונו של המדרש מפתיע מעט – "לפיכך יבא השונא וישלוט בכם". לכאורה, מלחמת עמלק מגיעה כעונש על חוסר הביטחון של העם בהשגחה

האלוקית. האם יש בה גם כדי ללמד את העם את המסר שניסו משה והקב"ה להעביר במשך כל אותו הזמן? בהתבוננות באופן המיוחד שבו מתקיימת מלחמת עמלק, ניתן לראות כי האמונה בקב"ה ובהשגחתו היא אולי המטרה העיקרית של מלחמה זו. "והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל וכאשר יניח ידו וגבר עמלק" (שמות י"ז, יא). יש כאן השגחה צמודה ומובחנת של הקב"ה על כל מהלך המלחמה, מראשיתה ועד סופה. רגעי הניצחון וההפסד נעשים חדים כל כך עד שכבר לא ניתן שלא להבחין כי יד ה' היא המכוונת אותם.⁸

רק לאחר שהעם למד את הלקח הזה – הוא מוכן לעבור לשלב הבא, לקבל את התורה ולהמשיך לעבר ארץ ישראל. אלא שכאן מוחמץ שוב מימוש הקשר בין עם ישראל והקב"ה.

ב. מאיגרא רמא לבירא עמיקתא – קבלת התורה וחטא העגל

לאחר שעם ישראל רוכש את הבסיס האמוני בקב"ה, מגיע הזמן לקבל את התורה ובד בבד גם להתחיל לדרוש ממנו דרישות גבוהות יותר הן מבחינה דתית ומוסרית והן מבחינה אמונית, וכך גם להתחיל בעיצוב דמותו כעם עצמאי ובן חורין.

עם ישראל עומד אל מול הר סיני ושומע באוזניו את המילים "אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים לא יהיה לך אלהים אחרים על פני" (שמות כ', ב-ג), ואף על פי כן, זמן קצר לאחר מכן, כאשר משה מתמהמה על ההר, העם בונה עגל זהב ומכריז: "אלה אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים" (שם ל"ב, ד). על הניגוד החריף כל כך בין הדברים עמדו כבר מפרשים רבים, ונדמה כי הוא בולט ומדהים בעזותו ובחריפותו את כל מי שקורא, בקריאה הפשוטה ביותר, את הפרשיות האלו בתורה.

לא נדון כאן במשמעותו הרחבה של חטא העגל, אך רק נאמר, לענייננו, כי נראה שלמרות קבלת התורה, העם לא היה שלם לגמרי באמונתו בהשגחת ה', וכן לא היה בטוח לגמרי מה היחס בין משה, כשליחו של הקב"ה, ובין הקב"ה עצמו. משום כך, כאשר משה אינו חוזר מן ההר במועד, העם מרגיש את הצורך בשליח אחר אל הקב"ה. קשר ישיר עם הקב"ה איננו רלוונטי לעם והוא תלוי בשליח. לכן,

8. אולי ראוי להזכיר כאן את המדרש המובא במשנה (ראש השנה ג', ח): "והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל וגו', וכי ידיו של משה עושות מלחמה או שוברות מלחמה? אלא לומר לך: כל זמן שהיו ישראל מסתכלים כלפי מעלה ומשעבדין את לבם לאביהם שבשמים, היו מתגברים; ואם לאו, היו נופלין".

במידה מסוימת, כאשר השליח נעלם – נעלם מבחינתם גם הקב"ה עצמו, וכל עוד לא יהיה שליח אחר – לא ניתן כלל להיות בקשר עם הקב"ה. הבעיה הגדולה המתגלה כאן היא חוסר העצמאות של עם ישראל. העם איננו מסוגל להתנהל כעם עצמאי מבחינה אמונית, שהרי הנפילה הבאה רק בשל איחורו של משה משקפת בעצמה גם חוסר אמונה ביכולתו של הקב"ה לעמוד בקשר עם העם ולהשגיח עליו גם בלא תיווכו של משה. כך גם מבחינת התודעה – הכאוס הגדול האוחז בעם כאשר משה אינו שב, וחוסר היכולת של העם לקחת אחריות על עצמו ולהתפלל ישירות אל הקב"ה, מביעים את היותו שבוי עדיין בתפיסות העבדות שלו, בצורך שיהיה מי שינהיג אותו ויכוון אותו צעד אחר צעד. כאשר משה יורד מן ההר הוא שם קץ למעשה חטא העגל ולעגל עצמו, אך בד בבד הוא מבין כי הבעיה שהביאה את העם לחטוא בעגל היא היווצרות תלות גדולה מדי של העם בדמותו. הוא מבין כי עצמאות אמונית כזו שתחזק אצל העם את הקשר הישיר והבלתי אמצעי עם הקב"ה מחייבת התנתקות שלו עצמו והתרחקות מן העם. משה מבין כי על העם לפתח את עצמאותו טרם כניסתו לארץ ישראל, משום שבארץ ישראל עצמה, כפי שניתן לראות מספרי הנביאים, ובייחוד המוקדמים שבהם, אין הנהגה אמונית המדריכה את העם על כל צעד ושעל.⁹ משום כך משה מחליט להתרחק מן העם מעט ולהוריד את הפרופיל של עצמו כמקשר בין העם ובין האלוקים. מרגע זה, כפי שנראה בהמשך התלונות, הן העם והן משה מתייחסים אל דמותו של משה רק כמנהיג זמני, שלא יהיה קיים לנצח ולא הוא המקשר הבלעדי של העם אל הקב"ה. רק כך, מאמין משה, יוכל העם להתנחל בארץ ישראל כעם עצמאי ומאמין.

מעבר לזה, אולי ניתן לומר כי משה והקב"ה רואים את שורש הבעיה לא רק בהיותו של משה המקשר הבלעדי של העם עם הקב"ה, אלא גם בעובדה שהעם, במידה מסוימת, מזהה את משה עם הקב"ה עצמו. הרי מדוע נחפז העם לעשות לו עגל זהב ולהכריז עליו "אלה אלוהיך ישראל" כאשר משה איננו חוזר? משום שהוא כמעט מזהה את משה עם הקב"ה. כאן הקב"ה מחליט להעמיד את העם על מקומו והוא מחליט להוציא את האוהל אל מחוץ למחנה – הווה אומר

9. עוד לפני מותו, הקב"ה מורה ליהושע לחלק את הארץ, גם זו שעוד לא נכבשה, לבני ישראל (יהושע י"ג בתחילתו). ניתן לראות כבר כאן רמז לחילוק הסמכויות בין השבטים, ללא הנהגה מאחדת מוגדרת. אך ניתן לראות זאת ביתר שאת בספר שופטים, הפותח בתיאור מלחמתם של בני יהודה, בני שמעון ובני יוסף ביושבי הארץ. ניתן לראות כי בשלב זה אין הנהגה לכלל העם וכל שבט פועל לעצמו. ביטוי נוסף לעניין זה טמון אולי בביטוי החוזר כמה פעמים, בווריאציות שונות, לאורך ספר שופטים – "בימים ההם אין מלך בישראל" (י"ז, ו; י"ח, א; י"ט, א; כ"א, כה).

הקב"ה, שהוא הגדול, הגיבור והנורא, וגם המרוחק במידה מסוימת, מעתיק את מקומו אל מחוץ למחנה, ואילו משה עם כל גדולתו הוא עדיין אדם ועל כן הוא מתגורר בתוך המחנה, בתוך בני ישראל.

ניתן לראות כאן, בעצם, תיקון מסוים לתלות של העם במשה כמקשר אל הקב"ה. היחס של משה ושל הקב"ה לעם ישראל כאל ילד קטן בשלוש התלונות הראשונות, המרכיבות את החלק הראשון, נתנו לעם את התחושה כי הוא אכן נמצא במעמד זה, של ילד קטן, חסר עצמאות ותלוי לגמרי בקב"ה, ובמשה כמקשר אליו. העם התרגל שבכל צרה או מצוקה הוא פונה אל משה, אשר פותר אותה בדרך פלא כלשהי על פי הוראת הקב"ה. תלות זו יצרה את החטא הגדול של העם בעגל. העם, אף על פי שקיבל שיעור חשוב מאד באמונה, עדיין איננו עצמאי, וממילא גם אמונתו איננה שלמה, משום שהיא תלויה בנסיו של הקב"ה ובקישור של משה ביניהם.

אם כן, שני עקרונות רוצה משה להעביר לעם ישראל עוד לפני כניסתם לארץ, שני עקרונות הקשורים זה בזה בקשר הדוק. מצד אחד הוא מעמיד את העם על הצורך לקשור קשר עצמאי יותר בינם ובין הקב"ה, ומצד שני הוא מעמיד אותם גם על הצורך להשתחרר מההסתמכות המוחלטת על משה כמקשר. הוא מקבע את תפקידו כמנהיג וכמורה, אך לא כמתווך בלעדי עם הקב"ה.

ג. חלק שני – רצוא ושוב – כישלון הכניסה המהירה לארץ ישראל

גם בתלונות שבחלק זה, ניתן לראות כי הן מבחינת משה והן מבחינת העם, משה כבר איננו המקשר הבלעדי אל הקב"ה. המכנה המשותף הבולט ביותר בשלוש התלונות השייכות לחלק השני – חטאי המתאוננים, קברות התאוה והמרגלים – הוא חוסר הפנייה של העם אל משה.

בתלונת המתאוננים הבאה בתורה בקצרה ובתמציתיות נזכר רק כי העם "כמתאוננים רע באזני ה'" (במדבר י"א, א) – העם אינו פונה אל משה כלל אלא מתאונן באוזני ה'. רק לאחר שהקב"ה כועס ומבעיר אש בקצה המחנה – העם פונה אל משה, שנראה כי רק בשלב זה מתוודע לכל הפרשייה, והוא מתפלל אל הקב"ה כדי לכבות את האש ולשכך את כעסו.

גם בפרשת קברות התאוה מספרת התורה – "וישבו ויבכו גם בני ישראל ויאמרו מי יאכלנו בשר... וישמע משה את העם בכה למשפחתיו איש לפתח אהלו ויחר אף ה' מאד ובעיני משה רע" (שם, י). שוב ניתן לראות כי העם אינו פונה כלל אל משה, הוא בוכה בינו לבין עצמו – למשפחותיו, אך התלונה כאן אינה מופנית כלל אל משה. אפילו בתלונת המרגלים, לפחות בשלב ראשון, התלונה אינה מופנית כלל אל משה אלא מתואר הדכדוך בין העם לבין עצמו – "ויבכו העם בלילה

ההוא" (שם י"ד, א). גם כאשר הם באים להתלונן בפני משה ואהרן, התלונה אינה מופנית אליהם אלא על הקב"ה – "ולמה ה' מביא אתנו אל הארץ הזאת לנפל בחרב" (שם, ג).

גם תגובתם של משה ואהרן כלפי העם בשלוש התלונות הללו רפה וחלשה – בפרשת המתאווננים משה רק פונה אל הקב"ה ומבקש שתשקע האש, וגם זאת, רק לאחר שהעם פונה אליו. בקברות התאוונה הוא כלל אינו נמצא בשיח עם העם, והשיח הקשה של משה, שעוד נדון בו בהקשר זה, מופנה רק כלפי הקב"ה ולא כלפי העם. גם בחטא המרגלים משה ואהרן נסוגים בתחילה, ובהמשך ממלאים רק את תפקיד ההגנה על העם מפני חרון אפו של הקב"ה, אך בלי לנהל שיח רציני עם העם, ודאי לא שיח של תיווך בין העם ובין הקב"ה, כפי שהם נהגו בפרשיות קודמות.

ניתן לראות כאן, אם כן, כי העם אמנם למד, במידה מסוימת, את הלקח שניסה משה להעביר לאחר חטא העגל. הוא מבין כי משה איננו האל-עצמו, וכי כל אדם מישראל יכול לפנות גם בעצמו ובלי תיווך אל הקב"ה. אלא שנראה כי כאן עולה בעיה מסוג אחר: כאשר העם אינו פונה אל משה בקברות התאוונה, ציפייתו של משה היא כי העם יפנה ישירות אל הקב"ה. אך דבר זה אינו קורה.

בהתבוננות קרובה בפסוקי הפרשה הזו, ניתן לראות כי אף על פי שהן משה והן הקב"ה אינם מקבלים בברכה בכייה זו של העם, תגובתם שונה לגמרי – "וישמע משה את העם בכה למשפחתיו איש לפתח אהלו ויחר אף ה' מאד ובעיני משה רע". העם בוכה למשפחותיו, ותגובתו של הקב"ה כאן מתוארת באופן דומה מאוד לאופן שבו מתוארת תגובתו בחטא המתאווננים – "ויחר אף ה' מאד". משה, אשר מבין כי העם חוזר לסורו ולתלונותיו כלפי הקב"ה, מגיב גם הוא בצורה שלילית, אך נדמה כי אין בתגובתו של משה כעס כלפי העם, במיוחד לאור התיאור השונה מתיאור חרון אפו של הקב"ה – "ובעיני משה רע". לכאורה, אפשר היה לפרש שאף משה כועס על העם על תלונתם החוזרת ונשנית, אשר בשלב זה התורה אף מסבירה שהיא כלל אינה מוצדקת, בניגוד לשלוש התלונות הכלולות בחלק הראשון.

אלא שכאן קורה דבר מפתיע. משה, השומע את העם בוכה, אינו מוכיח את העם אלא פונה, בתרעומת, דווקא אל הקב"ה. הוא מבקש ממנו לשחרר אותו מעול העם – "למה הרעת לעבדך ולמה לא מציתי חן בעיניך לשום את משא כל העם הזה עלי: האנכי הריתי את כל העם הזה אם אנכי ילדתיהו כי תאמר אלי שאהו בחיקך כאשר ישא האמן את הינק על האדמה אשר נשבעת לאבתיו: מאין לי בשר לתת לכל העם הזה כי יבכו עלי לאמר תנה לנו בשר ונאכלה: לא אוכל אנכי

לבדי לשאת את כל העם הזה כי כבד ממני: ואם ככה את עשה לי הרגני נא הרג אם מצאתי חן בעיניך ואל אראה ברעתי" (שם י"א, יא-טו). בהסתכלות פשוטה, נראה כי משה פשוט מתיימש מיכולתו להנהיג את העם. אך ייתכן שאפשר להציע הסבר אחר לדברי משה. משה אמנם כועס כאן על העם, אך עיקר דבריו מופנים אל הקב"ה משום שהוא אינו מבין כיצד יכול להיות שמצד אחד העם השתחרר מתלותו המוחלטת במשה, כפי שראינו, אך מצד שני הוא ממשיך לחטוא ולהתלונן. מסקנתו של משה היא כי העם אינו יכול באמת להיות עצמאי ולהשתחרר מהתלות, ובסופו של דבר הוא זקוק למשה כמנהיג יחיד, גם אם לא כמקשר יחיד אל הקב"ה. פנייתו של משה אל הקב"ה מביעה את תסכולו מכך שהעם איננו מצליח להשתחרר מהתלות בו, ומשום כך הוא טוען כלפי הקב"ה – "האנוכי הריתי את כל העם הזה אם אנוכי ילידתיהו כי תאמר אלי שאהו בחיקך..." מדוע יש צורך שאהיה מנהיג יחיד לעם? הרי כך לעולם העם לא ילמד להיות עצמאי ולא יוכל להיכנס אל הארץ!

משה מבין כי כל עוד הוא ימשיך לתפקד בתור מנהיגות של אדם אחד לעם, העם לא יוכל להיות עצמאי. מתוך תסכול זה טוען משה כלפי הקב"ה: אם הפתרון המתבקש לעצמאותם של ישראל הוא הריגתי – אני מוכן לקבל את הגזירה, ובלבד שלא אראה ברעתי. כל כוחו של משה הופנה בשנה האחרונה לגאולתו של עם ישראל ולהבאתו לארץ ישראל כעם עצמאי וחזק, אך אם עצם קיומו של משה מפריע למהלך זה, משה מסכים לוותר על מקומו ולשחרר את עם ישראל מ'עולו'.¹⁰ על פי פירוש זה, כאשר משה טוען "מאין לי בשר לתת לכל העם הזה", הוא אינו מתכוון לערער על מידותיו של הקב"ה, אלא לציין שפתרון נקודתי כזה איננו מספיק – "כי יבכו עלי לאמר תנה לנו בשר ונאכלה" – הבכי לא יפסיק כל עוד ימשיך משה לשמש במעמדו כמנהיג יחיד.

הקב"ה מקבל את טענתו הכללית של משה, ומחליט כי אכן ראוי להאציל מכוחו של משה אל נציגיו של העם, ובכך להעביר אל העם לא רק את היכולת לפנות ישירות אל הקב"ה, אלא גם את היכולת להנהיג את עצמו. במעשה זה משה חדל לא רק מלהיות נביא ה' הבלעדי, אלא גם מלשמש כמנהיג הבלעדי של העם. משום כך, כאשר הנער מגיע אל משה וזועק "אלדד ומידד מתנבאים במחנה" (שם, כז), משה אינו נבהל כלל, להפך, הוא מאושר – זהו בדיוק המהלך אליו ציפה משה ואליו קיווה: העם עצמו מקבל מרוח הנבואה וההנהגה של משה, ואיננו זקוק לו – לא כמתווך רוחני ואף לא כמנהיג בלעדי. יש לציין כי אף שמשה איננו המנהיג

10. כפי שנראה בהמשך, למסקנה, במידה מסוימת זה אכן הפתרון, או לפחות חלק ממנו.

הבלעדי כאן, נראה כי הוא עדיין מוסיף להיות מנהיג העם, אלא שהסמכויות שהיו כולן מוטלות עליו מועברות בשלב זה בחלקן לידי הזקנים.¹¹ הפתרון של הקב"ה מניח את דעתו של משה. הוא מחליט להעביר לעם ולמנהיגיו עוד ועוד סמכויות, ומשום כך הוא גם שמח כאשר העם ניגש אליו ומבקש ממנו "נשלח אנשים לפנינו ויחפרו לנו את הארץ וישבו אתנו דבר את הדרך אשר נעלה בה ואת הערים אשר נבא אליהן" (דברים א', כב)¹² ומיד הוא שולח את שנים עשר המרגלים – נציג אחד לכל שבט. שוב בא לידי ביטוי הרצון של משה לפזר את סמכויותיו ועל ידי כך להביא את העם לידי עצמאות אט אט. משה נותר המנהיג הגדול, הראשי, ומשום כך העם מבקש ממנו רשות לשלוח מרגלים, אך הוא איננו בעל הסמכות היחיד ועל כן הוא ממנה שנים עשר מנכבדי העם, "כלם אנשים ראשי בני ישראל המה" (במדבר י"ג, ג)¹³, לצאת אל המסע לארץ ישראל. אלא שכאן מוחמצת בשנית התוכנית של משה. שנים עשר המרגלים חוזרים מהמסע ומוציאים את דיבתה של הארץ רעה. המרגלים נוטלים את הסמכות שנתנו להם משה והקב"ה ומשתמשים בה נגדם, על מנת לסכל את ההוראה האלוקית להיכנס לארץ ישראל ולכבשה. משה, אשר בשלב זה אינו רואה את עצמו כמנהיג של העם במובן הסמכותי, נופל על פניו יחד עם אהרן. אין זו רק נפילה של ייאוש, זוהי נפילה של חוסר אונים. משה מבין כי שוב נכשלה תכניתו, משום שהעם אינו מוכן דיו לעצמאות כזו. לאחר ששיטת הנהגת היחיד של משה כמנהיג וכנביא בלעדי נכשלה, נכשלת כאן גם השיטה העצמאית יותר, של ניהול העם את עצמו ושל הנהגה רחבה הבאה מתוך העם.

11. הקב"ה בוחר לטפל בתלונה אף במענה נקודתי, ולהביע את זעמו על ידי שיספק לעם בשר "עד אשר יצא מאפכם והיה לכם לזרא" (במדבר י"א, כ). נתינת הבשר כאן איננה נתינה 'בלב שלם' אלא נתינה מאחורי הגב, אשר כל מטרתה מתחילה היא הענשת העם כפי שאכן קורה בסוף. זהו אמנם חלק מתגובתו של הקב"ה לתלונה, ודרכה הוא מביע את קורת רוחו מתלונת העם ומהדרך בה הם מתייחסים לטובות שהוא גומל אותם, אך נראה כי זו תגובה נקודתית אשר לא באה כחלק מהותי מהמהלך, ולכן בחרתי לא להתמקד בה במאמר.

12. שם משה אף מציין: "וייטב בעיני הדבר".

13. לכאורה לא מובן מדוע לשלוח כמרגלים אנשים מכובדים מראשי העם דווקא; הרבה יותר הגיוני לשלוח כמרגלים אנשי שוליים, כך שמנהיגי העם לא יסכנו את עצמם. ייתכן שמשה להוט להאציל ולפזר את סמכויותיו, והוא מבקש לשלוח דווקא מנהיגים וכך לתת להם עוד כוח.

"העונש" – מעבר מתהליך קצר לתהליך ארוך

לאחר חטא המרגלים, הקב"ה פונה אל משה ומודיע לו כי בכוונתו 'לחסל' את עם ישראל ולהפוך אותו עצמו לגוי גדול. כביכול, הקב"ה מתייחס מעם ישראל ונועץ את הכישלון באופיו של העם 'קשה העורף' ולא בנסיבות החיים הקשות. אך משה אינו מבין כך את המציאות. הוא מבין כי טעה בהנחתו שחוסר האחריות והעצמאות הוא הגורם לתלונות העם, וכי ברגע שאלו תינתנה – העם יקבל אותן על עצמו בצורה הנכונה. משה מבין כי יש לנהוג בצורה אחרת כדי להביא את העם למקום של עצמאות ואחריות. זו אכן פשר תחינתו של משה אל הקב"ה – "ואמרו הגוים... מבלתי יכלת ה' להביא את העם הזה אל הארץ אשר נשבע להם וישחטם במדבר: ועתה יגדל נא כח ה'... " (שם י"ד, טו-יז). משה מבקש מהקב"ה לנהוג במידת רחמים ולסלוח לעם על חטאיו, למחול לו על חוסר האמון בדרכי הנהגתו של ה'. יחד, כביכול, מגיעים משה והקב"ה למסקנה כי צריך לנהל את המסע לארץ ישראל בדרך אחרת, איטית וארוכה יותר, כדי ללמד את העם את דרך ה' במשך ארבעים שנה עד ש"יעמוד על דעת רבו". רק אז יקבל על עצמו עצמאות ואחריות ויכנס לארץ ישראל.

מתבררים כעת שני דברים חדשים. הראשון – אי אפשר לתת עצמאות אמתית לדור שחי כל חייו בעבדות, ומשום כך רק כאשר הדור כולו יתחלף, אפשר יהיה להכניס את עם ישראל לארץ ישראל כעם עצמאי. התובנה השנייה, אשר מתבטאת בגזירת ארבעים שנות הנדודים במדבר, היא כי גם עבור הדור שייכנס לארץ מציאות עצמאית גמורה איננה אפשרית; על כן יהיה עליו להסתגל דווקא למציאות של מנהיגים הממונים על ידי הקב"ה, שמנהיגותם היא מוחלטת ובלתי תלויה ברצון העם, ומצד שני העם אינו תלוי בהם רוחנית ונפשית. לכאורה, יכול היה הקב"ה להמית את הדור החוטא במגפה או בדרכים אחרות, זריזות ומידיות יותר. בחירת הקב"ה להעניש את העם במשך ארבעים שנים של נדודים מביעה, לדעתי, את רצונו להעביר את העם תהליך תחת הנהגתו של משה, כפי שניתן לראות בחיזוק מעמדם של משה ואהרן בתלונות הכלולות בחלק השלישי.

העם מקבל עליו את מרותם של משה ואהרן כמנהיגים וכאנשי רוח, אך לא כפוסקים הלכתיים בלעדיים, שהרי מערכת המשפט המורכבת ממשיכה כעת לפעול. כמו כן, משה ואהרן אינם משמשים היררכיה בלעדית שהרי נשיאי השבטים עדיין ממלאים את תפקידם. ובכל זאת, המהלך הגדול אותו מובילים משה והקב"ה מכאן והלאה, בעקבות כישלון העצמאות המוקדמת של בני ישראל בחטא המרגלים, הוא מהלך המגיע מתוך הבנה שהעם חייב לעבור תהליך ארוך הרבה יותר תחת הנהגה חזקה של משה רבינו ואהרן הכהן. רק לאחר מכן, ובהדרגה, כפי שנראה בהמשך, יוכל עם ישראל לעבוד את הקב"ה מתוך עצמאות,

וכך להיכנס לארץ ישראל. מסקנה זו מגיעה מתוך ההבנה מדוע נכשל הניסיון להביא את העם לידי עצמאות בצורה הנכונה – משום שניסיון זה נעשה בחיפזון ובסמיכות גדולה מדי ליציאת מצרים, ולעבודת העמוקה בה שהה העם במצרים. בעקבות זאת הקב"ה מחליט להחזיר לידי משה את מקל ההנהגה, למשך ארבעים שנות הליכה במדבר. ארבעים שנים, אשר על רובן המוחלט התורה כמעט ואיננה מספרת לנו דבר. ארבעים שנה בהם עם ישראל הוא עם נודד המהלך במדבר תחת הנהגתם של משה ואהרן. משום כך, מיד לאחר חטא המרגלים, כאשר אנו פוגשים בסיטואציה דומה, אנו מוצאים את משה כשהוא מבטא עמדה הפוכה לגמרי מתגובתו בחטא המרגלים. לאחר שהעם מבין כי הוא חטא ושומע ממשה שהקב"ה החליט להשהות את הכניסה לארץ ארבעים שנה, הוא גם מבין כי חטא כשאכזב את מנהיגיו ולקח את העצמאות שהם נתנו לו למקום לא נכון. העם 'משכים בבוקר', ביטוי אשר מבטא תעוזה ותשוקה, ומתחיל ללכת לעבר ארץ ישראל כדי להילחם עליה ולכבושה. אך כאן עומד משה ומכריז בפה מלא, ללא שום ספק – "למה זה אתם עברים את פי ה' והוא לא תצלח: אל תעלו כי אין ה' בקרבכם ולא תנגפו לפני איביכם" (י"ד, מא-מב). העם, הלהוט לתקן את אשר עיוות, טועה שוב ולא מקשיב לקולו של משה, עולה אל ההר ואכן נוחל מפלה. כאן מתחילה לחלחל אל העם ההבנה כי ארבעים השנים במדבר הן ארבעים שנים הכפופות להנהגתו של משה, הנהגה שאין לערער עליה, משום שהיא הנהגה אלוקית, אשר נועדה בין השאר להכניס לארץ ישראל כעם עצמאי ומועצם.

אם כן, ראינו עד כאן שלאחר ביסוס האמונה בצורה הבסיסית ביותר לפני מעמד הר סיני, מבקשים משה והקב"ה ללמד את העם מה היא עצמאות, הכוללת בתוכה מחויבות ולקיחת יוזמה אישית. בתחילה, כאשר העם נכשל בחטא העגל, מתברר כי לא ניתן ללמד את העם מה היא עצמאות כאשר אין ניתנת להם כלל עצמאות והם תלויים בהנהגתו של משה, ללא יכולת לחשוב מעבר לה באופן עצמאי. משום כך משה 'משחרר' את העם, על ידי שהוא מבקש לתת בידיהם את הכוח להנהיג את עצמם. עם 'שחרור' זה של העם מעולו, משה מגיע למסקנה, בעקבות התלונה בקברות התאוה, כי הוא צריך גם להעביר את סמכויותיו למנהיגים נוספים בעם, ומשום כך הוא מבקש מהקב"ה לפזר את סמכויותיו. בעקבות זאת הוא מעביר את הסמכות לעם ולמנהיגיו – בין השאר לשבעים הזקנים ולשנים עשר המרגלים. אך גם ניסיון זה להביא את העם לעצמאות נכשל, בחטא המרגלים; העם, אשר איננו מוכן עדיין לעצמאות כזו, לוקח את סמכויותיו ומנצל אותן לרעה. נראה, אם כן, כי שני החטאים הגדולים של עם ישראל במדבר – חטא העגל וחטא המרגלים, מבטאים במידה מסוימת את כישלונם של שני

הניסיונות להביא את העם לידי עצמאות. בחטא העגל נכשל הניסיון להביאם אליה על ידי הנהגה צמודה של משה, ואילו בחטא המרגלים נכשל הניסיון להביאם אליה על ידי נתינת הסמכות לעם ולמנהיגיו. מסקנתם של משה ואהרן משני כישלונות אלו מובילה, למעשה, לפתרון על ידי דרך האמצע בין שתי השיטות. בסופו של דבר אכן העם צריך להגיע לידי עצמאות על ידי לקיחת אחריות על עצמו והעברת הסמכות אליו ואל מנהיגיו, אך קודם כל עליו לעבור תהליך ארוך של למידה תחת הנהגתם של משה ואהרן, ורק לאחר מכן, בהדרגה, יוכל לקחת על עצמו את האחריות ולהפוך לעם עצמאי הראוי להגיע לארץ ישראל ולהתנחל בה.

ד. חלק שלישי – חיזוק מעמד המנהיגים

התלונות הכלולות בחלק זה, תלונת קרח ועדתו בתחילה ותלונת "אתם המתם את עם ה'" לאחריה, באות על רקע שתי תובנות חדשות של העם. לא זאת בלבד שמתחילה לחלחל אל לבו של העם ההבנה כי משך הנדודים במדבר סיני הולך להתארך בצורה משמעותית מאוד וכי העם היוצא ממצרים לא ייכנס לארץ, אלא שהם אף מבינים כי ארבעים שנים אלו עתידות להיות ארבעים שנה של "לכתך אחרי במדבר בארץ לא זרועה", ארבעים שנים לא פשוטות שבהן אמונת העם תיבחן שוב ושוב.

לאור שתי תובנות אלו, ולאור העובדה שהעם כבר התחיל להתרגל בחודשים האחרונים לעובדת היותו עצמאי יחסית ולפיחות במעמדם של הנהגה והמנהיגים, צפה מעל פני הקרקע טענתו של קרח "כי כל העדה כלם קדשים ובתוכם ה' ומדוע תתנשאו על קהל ה'" (שם ט"ז, ג), ולצידה טענתם של דתן ואבירם – "המעט כי העליתנו מארץ זבת חלב ודבש... אף לא אל ארץ זבת חלב ודבש הביאתנו ותתן לנו נחלת שדה וכרם העיני האנשים ההם תנקר לא נעלה" (שם ט"ז, יג-יד).

ראשית, קמים אל מול משה ואהרן מי שרואים את עצמם כמנהיגים חלופיים להם, או אולי כמנהיגים נוספים עמם. היטיב להסביר זאת רש"י:

מה ראה קרח לחלוק עם משה, נתקנא על נשיאותו של אליצפן בן עוזיאל שמינהו משה נשיא על בני קהת על פי הדבור אמר קרח אחי אבא ארבעה היו שנאמר ובני קהת ... עמרם הבכור נטלו שני בניו גדולה אחד מלך ואחד כהן גדול מי ראוי ליטול את השניה לא אני שאני בן יצהר שהוא שני לעמרם והוא מנה נשיא את בן אחיו הקטן מכולם הריני חולק עליו ומבטל את דבריו.

הטענה של קרח ועדתו היא כפולה – קודם כל, "מדוע תתנשאו", מדוע תפשתם בכלל שררה, מדוע יש צורך בכלל בשררה. ולאחר מכן – אם כבר ישנה הנהגה, מדוע דווקא אתם. אלא שהשאלה שעליה רש"י אינו עונה היא שאלת העיתוי: מדוע דווקא בשלב זה עולה טענה זו מן העם.

נראה כי העם מבין כי בעקבות חטא המרגלים נוצרה נסיגה מסוימת בתפיסת עצמאותו, ומנהיגותם של משה ואהרן שבה להיות משמעותית, חזקה ומקיפה, וכך גם תמשיך להיות במהלך ארבעים השנים הקרובות. תובנות אלו הן שגורמות לקרח ולנשיאי שבט ראובן לקום ולדרוש כי הנהגה, אם היא כבר קיימת, תהיה שייכת לעם. אולי חש כאן העם כי אף שמשה ואהרן הם שהוציאו ממצרים, אל להם לראות עצמם משום כך כמנהיגים בלעדיים. קרח והנשיאים, כמייצגים של העם, מבקשים כי הנהגה העתידה להנחותם בדרך ארבעים שנה תבוא דווקא מתוך שורות העם, דווקא מתוך ההכרה ש"כל העדה כולם קדושים ובתוכם ה'". אלא שלא רק טענה זו נשמעת מתוך העם. טענה אחרת, קשה יותר ומתריסה יותר, נשמעת מקבוצה אחרת בתוך העם – עדת דתן ואבירם. טענתם של דתן ואבירם חריפה יותר בעיקר משום שאין בה כלל מן האמפתיה ודרישת הצדק המאפיינת את טענתו של קרח, על אף הטעות הגלומה בה. דתן ואבירם מציגים את הצד המאוכזב בעם, הצד שאינו מאמין כי אכן נגזרה עליו גזירה זו שלא להיכנס לארץ. חוסר אמונה זה מוביל אותם להבנה כי משה ואהרן, המבשרים להם על עונש זה, אינם באמת המנהיגים הנבחרים בידי הקב"ה, שהרי עם ללא ארץ במידה מסוימת איננו לגמרי עם, וממילא מי שאינו דואג לעם שתהיה לו ארץ – אינו ראוי להנהיגו.

אחת המטרות המובהקות ליציאת מצרים היא להגיע לארץ ישראל ולהתיישב בה. מעבר לזה, אחד המאפיינים של עבד הוא היותו נשלט ולא שולט; לעבד אין יכולת, הלכתית ומהותית, להחזיק ברשותו נכסים, בין מטלטלין ובין נדל"ן. לעומתו, אחד המאפיינים המהותיים של אדון הוא היותו בעל נכסים, ובפרט היותו בעליה של פיסת אדמה. דתן ואבירם מאמינים כי מאחר שמשה ואהרן אינם מסוגלים להבטיח להם בחייהם חלק בארץ ישראל, משמעות הדבר היא שמשה ואהרן לא הוציאו אותם לגמרי משעבוד מצרים. הם פשוט אינם מסוגלים להאמין שהקב"ה אינו רוצה להכניסם לארץ ומשום כך הם מאשימים את משה ואהרן בקבלת ההחלטה הזו. מכאן עולה הטענה: "המעט כי העליתנו מארץ זבת חלב ודבש להמיתנו במדבר כי תשתרר עלינו גם השתרר".

את ההבדל בין שתי הטענות ניתן לראות בבירור הן בתגובתו של משה לכל אחת מהן והן בתגובותיו של הקב"ה. תגובתו הראשונה של משה לטענתו של קרח היא "וישמע משה ויפל על פניו" (שם, ד). מה מביעה נפילת פנים זו? לעניות דעתי,

דרכה מביע משה במעט את הסכמתו העקרונית לדרישתו של קרח.¹⁴ הלא זה לא מכבר טען משה בעצמו כנגד יהושע "מי יתן כל עם ה' נביאים" (שם י"א, כט), והנה בא קרח וטוען בעצם את אותה הטענה בדיוק – "כל העדה כולם קדושים". טעותם של קרח ועדתו אינה נעוצה בעיקר דבריהם, אלא בשתי נקודות אחרות, המשלימות זו את זו. מצד אחד טעותו של קרח, כפי שכבר נתבאר, היא טעות של תזמון. אמנם כל העדה כולם קדושים, אך לאחר חטא המרגלים ועונשו צריך היה קרח להבין כי העם איננו מוכן עדיין לקבל על עצמו קדושה זו, על כל המשמעויות הנעוצות בה. בנוסף טעו קרח ועדתו בטענתם הספציפית כלפי משה ואהרן, "ומדוע תתנשא" – גם אם כל העדה כולם קדושים, אין הדבר אומר בהכרח שהם אינם יכולים להתהלך תחת הנהגתם של משה ואהרן. יש קודש ויש גם קודש הקודשים. הקודש הטמון בבני ישראל יכול להיות מוסתר ומוטמן בשעת החטא, לא כן קודש הקודשים של האנשים שנבחרו בידי הקב"ה להנהיג את ישראל – על קדושתם אין לערער כלל וכלל.

משום כך, על אף תגובתו הראשונה של משה לטענת עדת קרח, הוא מבקש לעמת אותם עם ההבדל המהותי בין "כל העדה כולם קדושים" ובין "האיש אשר יבחר ה' הוא הקדוש" (שם ט"ז, ז). תגובה זו באה גם בדרך של הידברות וגם בדרך של הוכחה מופתית, אך עם זאת, לא נראה שיש בה כעס. לעומת זאת, תגובתו הראשונה של משה לדבריהם של דתן ואבירם, כאשר אלו אינם מסכימים אף לפגשו ולדבר עמו, היא "ויחר למשה מאד" (שם, טו). לא זו בלבד שמשה עצמו כועס, אלא שהוא אף נוקט דרך קשה מאוד והפוכה מהותית מדרכו כמנהיג לאורך כל שנות הנהגתו במדבר. משה, אשר בהזדמנויות אחרות פונה אל הקב"ה ומבקש ממנו רחמים על עם ישראל, פונה כעת אל הקב"ה ומבקש ממנו דווקא "אל תפן אל מנחתם" (שם). נראה שמשה חש כי דתן ואבירם אינם שותפים לטענתם העקרונית של עדת קרח שכל העדה כולם קדושים, וכי תלונתם הופכת את הטפל בתלונת קרח – הרצון להחליף את הנהגת משה ואהרן בהנהגה אחרת – לעיקר, ואף מעצימה אותה. טענה כזו ויחס כזה אין מוכן משה לקבל. הוא אמנם מבקש מן הקב"ה רחמים על כלל עם ישראל, אך רק משום שהוא רואה בדתן ואבירם שורש פורה ראש ולענה. ניצוץ רע אחד שאיננו מייצג כלל את שאר העם. תגובתו הקשה של משה לטענתם של דתן ואבירם באה, בין השאר, משום

14. גם כאן וגם בתלונת המרגלים משה נופל על פניו. שתי נפילות אפיים אלו מבטאות את חוסר יכולתו או חוסר רצונו של משה להשיב למתלוננים מיד. אצל המתלוננים הסיבה היא חוסר האונים שלו אל מול כישלון דרכו ההנהגתית, ואילו כאן הסיבה היא משום שאין הוא יודע, בשלב ראשון, כיצד להשיב לטענת קורח, אשר נשמעת לו נכונה בבסיסה.

שהוא מבין כי הקב"ה מצפה ממנו לקחת את ההנהגה בידיים תקיפות יותר בשלב זה של ההליכה במדבר. הוא מבין כי לטענה כזו, אשר תוקפת ישירות את הנהגתו ואת בחירתו להנהגה בידי הקב"ה, אין מקום כלל בשלב זה והיא צריכה להיעלם כליל – להיבלע באדמה.

מסיבה זו, עוד לפני שמשה גוזר על דתן ואבירם את עונשם, הוא מבקש מכל העדה: "סורו נא מעל אהלי האנשים הרשעים האלה ואל תגעו בכל אשר להם פן תספו בכל חטאתם". יחסו של משה לדתן ואבירם הוא כאל חיידק העלול להתפשט בעם, ומשום כך הצעד הראשון שהוא נוקט הוא ההרחקה. הצעד השני הוא חיסול נקודתי של דתן ואבירם, על כל הקשור בהם – מעין כריתה של איבר אחד נגוע, כדי להציל את הגוף כולו. מסיבה זו עונשם של דתן ואבירם – בליעתם על ידי פי הארץ – הוא עונש המבטא כליה גמורה, לא רק מן העולם הזה, אלא גם מן העולם הבא. דתן ואבירם מבקשים להעלים לגמרי את מנהיגותם של משה ואהרן ומשום כך הם נעלמים בעצמם לגמרי, נבלעים בפי האדמה לעיני כל ישראל.

גם דרך תגובתו של הקב"ה ניתן לראות את ההבדל הגדול בין טענתם של עדת קרח ובין טענתם של דתן ואבירם. טענתם של דתן ואבירם מביאה את הקב"ה לידי בקשה לכלות את כל עם ישראל,¹⁵ ואף לאחר שהוא מתרצה לבקשת הרחמים של משה, הוא מעניש את דתן ואבירם בבליעה בפי הארץ, כפי שבארנו. לעומת זאת, תגובתו של הקב"ה לטענת עדת קרח, אף כי גם היא קשה, מבטאת את האמת הגלומה בה. לא זו בלבד שלעומת עונשם של דתן ואבירם, הניתן במהותו על ידי משה, עונשם של מאתיים וחמישים מקריבי הקטורת בא "מאת ה'", אלא שאף לאחר מותם מצווה הקב"ה את משה – "את מחתות החטאים האלה בנפשתם ועשו אתם רקעי פחים צפוי למזבח" (שם י"ז, ג). הבאתם של המחתות אל תוככי הקודש מבטאת את הלגיטימציה שנותן הקב"ה, אחרי הכל, לטענתם של עדת קרח. המחתות, המבטאות יותר מכל את רצונם של מקריבי הקטורת להתקרב אל הקב"ה, מגיעות בסופו של דבר אל אחד המקומות הקדושים ביותר האפשריים להם – אל המזבח.

15. אמנם על פי סדר הפסוקים נראה כי דווקא הקטרת הקטורת של עדת קרח היא הגורמת לכעסו של הקב"ה ולבקשתו לכלות את ישראל, אך מרוח הדברים נראה כי זו היא בעיקר תגובה לטענת דתן ואבירם. אפשר לראות זאת גם מכך שבהמשך הפסוקים, כאשר הקב"ה מתרצה לבקשה שלא להרוג את ישראל, הוא בוחר לבלוע באדמה דווקא את דתן ואבירם, ולקיים דווקא בהם את בקשתו של משה, ואילו עונשם של מקריבי הקטורת הוא אחר ומוזכר רק כדרך אגב.

אם כן, נראה בבירור כי שני סוגי הטענות שעלו כנגד משה באו על רקע השינוי המשמעותי במעמד המנהיגותי של משה ואהרן, וההבנה כי מעמדם זה יישאר כך במשך ארבעים השנה הקרובות. אלא שמכיוון שאצל קרח התלונה העיקרית איננה אל מול ההנהגה, אין היא צריכה להיעלם לגמרי, לעומת תלונת דתן ואבירם, אשר תוקפת בדיוק את החוליה שזקוקה בשלב זה לחיזוק – הנהגת משה ואהרן, ומשום כך דינה היעלמות גמורה מן המפה. לפי המבט של הקב"ה ושל משה, כדי לחזק את מעמדו של משה לקראת ההליכה במדבר, העונש של המתלוננים חייב להיות מופתי ומשמעותי. רק בדרך זו יזכור העם כי משה נבחר להנהיג את עם ישראל על פי הקב"ה. זו הסיבה שעונשיהם של עדת קרח ושל דתן ואבירם ניתנים להם בצורה מופתית ועל טבעית באופן מובהק.

אלא שעם ישראל אינו מוכן לקבל עדיין את מרותם של משה ואהרן. מיד ממחרת אותו יום, שב העם אל משה ואהרן ועתה טענה אחרת בפיו – "אתם המתם את עם ה'" (שם, ו). העם רואה בעיניו את פלא בליעת עדת קרח בארץ ושריפת מקריבי הקטורת, אך הוא עדיין טוען כי פעולות אלו לא באו על פי ה', אלא מדעתם של משה ואהרן. העם העולה ממצרים זוכר את יכולתם של החרטומים לעשות כשפים שאינם בגדר הטבע והוא משוכנע כי פלאים כאלה, אשר מטרם היא המתת עם ה', אינם מגיעים מן הקב"ה, אלא מגזרתם של משה ואהרן.

נראה כי הדבר שחיזק יותר מכל את מחשבתם זו הוא דווקא האופן שבו גזר משה על דתן ואבירם את הבליעה בארץ. אף שמשה טוען שבריאיה זו נבראה בידי ה' וכי העונש המגיע לדתן ואבירם הוא עונש אלוקי, העם אינו מוכן לקבל זאת והוא טוען כי גם אם בריאת פי הארץ נעשתה על ידי הקב"ה, פלא הבליעה הוא גזרתו של משה. יתר על כן, העם אינו מוכן לקבל עליו את משה ואהרן ביחסם החדש, הקשה והמעניש.¹⁶ עד עתה מילא משה את תפקיד מגן העם – הן מפני זעמו של הקב"ה והן מפני אויביו, ואילו אך עתה הוא המעניש אותם והפועל, כביכול, נגדם.

משום כך מאלץ הקב"ה את משה לחזור לעמדתו הראשונה, עמדת המגן והמרחם. בניגוד לכל עונש אחר, שבו הקב"ה מודיע למשה על העונש לפני תחילתו ואף מבקש ממנו רשות לביצוע העונש, במידת מה, או מתייעץ אתו לגבי מהות העונש, כאן הקב"ה מודיע למשה על העונש, ובמקביל מתחיל לבצע אותו.

16. לכאורה אפשר היה לפעול מלכתחילה רק בדרך רכה, אך נראה כי משה צריך היה להביע גם עמדה תוקפנית כזו, משום שהעם היה צריך ניעור חזק אשר יבהיר לו את השינוי במעמד ההנהגה שחל בשלב זה בעקבות חטא העגל.

מדוע בוחר הקב"ה להעניש את העם דווקא במגפה, ומדוע הוא בוחר שלא לתת למשה לבקש רחמים על העם? מפני שהעם יקבל את משה עליו כמנהיג ומנחה רק אם יבין שכל מעשיו, אף הקשים שבהם, נועדו להגן עליו ולשמור עליו. משום כך מעניש כאן הקב"ה את העם על תלונתם, אך עושה זו באופן הדרגתי ולא בבת אחת (כמו בבליעת הארץ או בשריפת הנפשות). הקב"ה מצפה ממשה ואהרן לפעול מיד להצלת עם ישראל, וכך להבהיר לעם כי כל מעשיהם נועדו להגן עליהם ולשמור עליהם, וכי אף העונשים שנגזרו על עדת קרח רק אמש, ועל העם כולו לאחר חטא המרגלים, נעשו כדי להגן על הגוף השלם מפני התפשטותה של המחלה מן האבר הנגוע אל כל הגוף.

ואכן, משה שולח את אהרן מיד לעצור את המגפה, ודווקא על ידי הקטרת הקטורת, המבהירה בצורה הטובה ביותר כי אהרן הוא הנבחר לשרת את ה' וכי מעמדו זה אינו ניתן לערעור מצד אחד, והוא טוב ומועיל לכל העם מצד שני. בשלב זה, על אף החטאים הגדולים ועל אף העונשים הנוראים והפלאיים שנעשו אל מול העם, זקוק העם להוכחה פשוטה וניסית, שתבטא בחירה של משה ואהרן, הוכחה אשר איננה כוללת בתוכה עונש. הוראה ישירה אשר תצא מידי הקב"ה על ידי ברירת מטהו של אהרן מבין כל מטות הנשיאים. רק כך, יאמין העם בקב"ה ובשליחיו מתוך דבקות ואהבה ולא מתוך יראת העונש.

מעבר לזה, פריחתו של מטה אהרן מביעה עוד שלב בדרך אל הדבר שאותו מבקש הקב"ה להעביר אל העם. בשעת המגפה מבין העם כי משה ואהרן עומדים לצדו ומגנים עליו, וכי התלונה "אתם המיתם את עם ה'" אין בה טעם כלל וכלל. אלא שעם הבנה זו באה יראה גדולה ועמוקה מפני הקב"ה. נראה כי כאן הקב"ה מבקש להעביר מסר רך יותר ומרתיע פחות, להעביר את המסר כי אף הוא מבקש תמיד את הפריחה והצמיחה של עם ישראל. משום כך הוא אף מבקש להניח את המטה כמזכרת – "השב את מטה אהרן לפני העדות למשמרת לאות לבני מרי ותכל תלונתם מעלי ולא ימתו" (שם, כה). במעשה זה מבקש הקב"ה לכלות, אך הפעם לא את עם ישראל, אלא להפך, לכלות את תלונתם. הנחת העדות למשמרת באה להזכיר להם תמיד, ובמיוחד לאורך כל ארבעים השנים הצפויות להם במדבר, שאף שהמטרה הסופית – ההגעה לארץ וההתנחלות בה – נדחתה, היא אינה מבוטלת, וכל מטרתן של ארבעים השנים במדבר היא דווקא ההגעה אל הארץ ממקום של שלימות. שרק כך יוכל העם לנחול את ארץ ישראל כעם עצמאי. רק לאחר שיעמוד העם על דעת רבותיו, משה והקב"ה, במשך ארבעים שנה, יוכל לצאת לחופשי לגמרי מתחת שעבוד מצרים ומ"ט שערי הטומאה ולנחול את ארץ ישראל.

ארבעים שנה אקוט בדור

כאן מתחילות ארבעים שנים של שתיקה של התורה. הסיפור על ישראל במדבר כמעט אינו מתפתח ורק מעט מסופר על תקופה ארוכה זו של ארבעים שנות המדבר, לא רק בהקשר העלילתי, אלא אף בהקשר של מתן המצוות. נראה כי עם ישראל מקבל על עצמו את הנהגתם של משה ואהרן, ומשום כך אף חרושת התלונות שאפיינה כל כך את השנה הראשונה נעלמת כמעט כליל עד לשנה הארבעים. נראה כי לאחר פרשיות קרח ועדתו, על כל הכרוך בה, ולאחר נס המטות, מתייצב העם מרצונו תחת הנהגתם של משה, אהרן ומרים, וכן תחת ציוויו של הקב"ה.

במשך שלושים ושמונה שנים אין אנו פוגשים את עם ישראל כחוטא או כמתלונן, אלא כעם ההולך אחרי אלוקיו במדבר בארץ לא זרועה, מקבל עליו את העונש ובסך הכל שומר על מצוות ה' ושומע בקולו. אמנם בקריאה פשוטה בחומש נראה כי מרווח הזמנים בין תלונת קרח ועדתו ובין התלונה הבאה – במי מריבה – איננו רב, אך בהסתכלות רחבה ניתן לראות בבירור כי תלונת מי מריבה פותחת רצף של אירועים, אשר ברור כי התרחשו בסמוך לכניסה לארץ ישראל – מהמעבר בגבול אדום ומואב והמלחמה עם הכנעני יושב הנגב, דרך מלחמות סיחון ועוג, פרשת בלק ומלחמת מדיין ועד מותם של משה ואהרן ומינויים הרשמי של יהושע ואלעזר למחליפים. אף פרשיות המפקד, בנות צלפחד ובני ראובן וגד שייכות לתקופה זו.

אם כן נראה בבירור כי תלונות בני ישראל, אשר נעלמו מהעין למשך שלושים ושמונה שנה, חוזרות ומופיעות בסמיכות למעבר הירדן ולכניסה לארץ ישראל דווקא. כפי שביארנו, מטרתן של ארבעים השנים במדבר הייתה להביא את העם אל ארץ ישראל כעם עצמאי, אשר מסוגל לכבוש את ארץ ישראל ולשבת בה מבלי שיזדקק להנהגה חזקה ומאחדת כימי נדודיו במדבר.

לכאורה, לאור התלונות הבאות בסוף ארבעים השנים, אפשר היה לומר כי כשם שנכשל המהלך בניסיון הראשון שלו, כפי שבא לידי ביטוי בשליחת המרגלים והתלונה שבעקבותיו, כן כשל המהלך הארוך יותר – של ארבעים השנים – לאור התלונות השבות אז. אלא שבהתבוננות פנימית יותר, אפשר לראות כי דווקא תלונות אלו מבטאות את התיקון הבא בסוף תקופת הנדודים הארוכה במדבר. לאחר שעמד העם על דעת רבותיו במשך ארבעים שנה, הגיע זמנו 'להיגמל' מהתלות המוחלטת במשה ואהרן, ולקראת הכניסה לארץ – לעמוד על דעתו ולהיכנס לארץ כעם עצמאי.

ה. חלק רביעי – מות המנהיגות – הכנה לכניסה עצמאית לארץ ישראל

בהסתכלות ראשונית על התלונה הפותחת את החלק הזה, נראה כי יש בה, לכאורה, נסיגה כפולה אל שלבים מוכרים ביחסי עם ישראל ומנהיגיו. ראשית, בניגוד לשני השלבים הקודמים, שבהם תלונות בני ישראל עסקו בנושאים שאינם צרכים בסיסיים ואינם מוצדקים בשום אופן, כאן לפנינו שוב תלונה חומרית מובהקת ומוצדקת, או לפחות בעלת עילה הגיונית, כמעט זהה באופייה לתלונת מדבר סין. בנוסף, נראה כי תגובתם של משה ושל הקב"ה מזכירה גם היא את יחסם לתלונות קודמות, אף שיש הבדל משמעותי ביניהם. תגובתו של הקב"ה זהה כמעט לחלוטין לתגובתו בחלק הראשון: ציוויו על משה להמציא לעם מים בדרך נס, ואף ללא שום נזיפה, חוזר בצורה ברורה על יחסו לתלונות העם בפרק הזמן הראשון של שהותם במדבר, כשם שהמציא להם את מבוקשם בדרך ניסית במרה, ברפידיים ובמדבר סין. תגובתו של משה, לעומת זאת, חוזרת דווקא על דרך תגובתו לתלונות העם בסופו של החלק השני. כמו הנפילה על פניו בחטא המרגלים, גם כאן תגובתו הראשונית של משה היא הנסיגה אחורה. משה אינו מתעמת עם העם כמו בתלונת קרח ועדתו, אלא בוחר לסגת ולהשאיר בידי ה' את התגובה הרצויה לתלונה כזו.

אלא שכאן מתגלע פער בין תגובתו של משה לתגובתו של הקב"ה. הקב"ה מחליט להיענות לבקשתו של העם, וכפי שראינו, אפילו ללא שום נזיפה או עונש. משה, לעומת זאת, אינו מוכן לקבל את תלונתם של ישראל – ראשית הוא יוצא אל העם כשהמטה בידו והולך אל הסלע, שם הוא מכריז (שם כ, י): "שמעו נא המרים המן הסלע הזה נוציא לכם מים", הכרזה שללא ספק ניתן לראות בה כעס גדול על העם. שנית, על אף ההוראה הברורה של הקב"ה, הוא מכה עם המטה את הסלע כדי להוציא ממנו את המים, במקום לדבר אליו.

מה פשר הפער בין משה ובין הקב"ה? כדי לענות על שאלה זו יש להתבונן בקצרה בסדר הפרשיות בתורה, מתחילת פרשת חוקת בפרק כ ועד סוף פרשת מטות בפרק לא,¹⁷ וזאת כדי להבין את ההקשר הרחב של הפרשיות ואת המקום שבו נמצא עם ישראל באותה העת.

ראשית, עם ישראל מגיע למדבר צין, שם מתה מרים ושם מתרחשת פרשת מי מריבה, הכאת הסלע והנזיפה באהרן ובמשה. לאחר מכן משה מבקש מבני אדום

17. אמנם דילגתי בפירוט זה על הפרשיות שאינן 'סיפוריות' מובהקות, כגון פרשת מניין בני ישראל בפרק כ"ו, פרשת המועדות בפרקים כ"ח-כ"ט וכן פרשת הנדרים בפרק ל' ופרשות בנות צלפחד ובני גד וראובן, משום שהקישור שלהן אל העניין חד ומחותי פחות. אך בסופו של דבר, אף אותן ניתן לקשר אל העניין.

לעבור בגבולם, וכאשר הוא נענה בשלילה ובצורה תקיפה, הוא נסוג ומוליך את העם בדרך ארוכה יותר אל הר ההר. בהר ההר מת אהרן ותפקידו מועבר לאלעזר בנו, ולאחר מכן הכנעני תוקף את עם ישראל ושובה ממנו שבי; העם משיב מלחמה, משחרר את השבויים ומחרים את ערי הכנעני.

השלב הבא הוא המשך ההליכה במדבר מסביב לאדום, תלונת 'הלחם הקלוקל' והשלכותיה שבהן נעסוק בהמשך. המסע מוביל אל נס נחלי ארנון¹⁸ ושירת הבאר, ומשם אל החניה בשדה מואב. משדה מואב מנהל משה את המלחמות בסיחון ובעוג ואת כיבוש האמורי היושב בעבר הירדן המזרחי. העם ממשיך במסעו ומתיישב בערבות מואב, התחנה האחרונה לפני הכניסה לארץ ישראל. כאן מעבירה התורה את המוקד אל סיפורם של בלק ובלעם, הנחתם בסיפור על העם החוטא עם בנות מדיין ובמעשהו הקנאי של פנחס. לסיום, מתארת התורה את ימיו האחרונים של משה, את העברת המנהיגות ליהושע ואת מלחמת מדיין. מתיאור זה אפשר ללמוד כי התורה מקפידה לשלב שלושה מהלכים הקורים בו זמנית וללא ספק קשורים זה לזה – מותם של שלושת המנהיגים, משה, אהרן ומרים, והעברת ההנהגה לדור הבא; תחילת כיבוש ארץ ישראל בכלל ועבר הירדן המזרחי בפרט; תלונות בני ישראל.

כאשר אנו מתבוננים כך על הכתוב בתורה, אנו שמים לב בבירור כי התלונות הן חלק מהמהלך הגדול של הכשרת העם לכניסה לארץ ישראל. ברור שמשמעותם של מות המנהיגים וכיבוש עבר הירדן היא תחילתה של תקופה חדשה בחייו של עם ישראל, תקופת הכיבוש האקטיבי והכניסה לארץ ישראל, בניגוד לתקופה הקודמת, הפסיבית, של העם במדבר, שבה תפקידו העיקרי היה לקבל את התורה ומצוותיה, לקבל את הנהגת משה ואהרן ולהפנים את היותו עם ה'. אם כן, באותה מידה ברור גם כי תלונות בני ישראל הן חלק ממהלך זה. אך כיצד הן משתלבות במהלך?

כאן אנו חוזרים אל הפער בין משה ובין הקב"ה. לאחר ששלושים ושמונה שנים 'מצליחה' דרך ההנהגה של משה, בשילוב האספקה הקבועה של מים, אוכל והגנה, להרגיע את תלונות העם ולמנוע מהם להתלונן, בא השלב שבו מתה מרים ואתו באה גם מצוקת המים. העם, כצפוי, חוזר לסורו ושב להתלונן אל משה ואהרן. יתר על כן, התורה נוקטת כאן במילה שלא נקטה בה קודם לכן בתיאור תלונות בני ישראל – "וירב העם עם משה" (שם, ג). לשון זו, הנשמעת קשה יותר מתיאור

18. אמנם הנס איננו מובא בצורה מפורשת בתורה, אך מכיוון שהפסוקים העוסקים במעבר של העם בנחל ארנון ובשירת הבאר אינם מבוארים דיים, בחרתי להתייחס אליהם כפי שדרשו אותם חז"ל (במדרש תנחומא במדבר כ"א, כ) על נס נחלי ארנון.

התלונות הקודמות, מלמדת על מצוקתו של משה. מצד אחד, כבר שנים רבות הוא לא התמודד עם תלונותיהם של בני ישראל, ודאי לא עם תלונה כה קשה, אך מצד שני תלונתם הרי מוצדקת בעיקרה, שהרי באמת "לא היה מים לעדה" (שם, ב). ההתלבטות של משה רק מתעצמת לאור העובדה שהעם המתלונן אינו אותו עם שאת תלונותיו ספג משה שוב ושוב בשנים הראשונות שלאחר יציאת מצרים. זהו דור חדש, דור שיועד להיכנס לארץ ישראל לאחר חטא המרגלים. גם אם נאמר שעוד לא מתו כל העם הנענש בחטא המרגלים, הרי ברור כי רובו ככולו כבר איננו בחיים בשלב זה וכי מדובר כאן, ערב הכניסה לארץ, על עם אחר לגמרי, שלא חווה באותה מידה את שעבוד מצרים ואשר רוב חייו, אם לא כולם, חלפו עליו במדבר תחת הנהגתו של משה והשגחתו של הקב"ה.

משה ואהרן נבוכים ואינם יודעים כיצד להגיב לתלונה זו, משום שהם חוששים כי העם חוזר לסורו דווקא ערב הכניסה לארץ ישראל וכי זהו כישלוננו של התהליך כולו, אותו תהליך שהם בקשו להעביר את העם במשך ארבעים השנים במדבר ואשר מטרתו היא, כאמור, הכנתו של העם לכניסה לארץ ישראל. משום כך הם נדחקים כאן לאחוריהם "אל פתח אהל מועד" (שם, ו).

אלא שכאן מצפה להם הפתעה. הקב"ה איננו כועס כלל וכלל, אדרבה – הוא דורש מהם, בפשטות, ללכת אל הסלע ולדבר אליו לעיני בני ישראל כדי שייתן מימיו. מה פשר דרישתו זו של הקב"ה? הקב"ה מבין כי תלונה זו, בשונה מקודמותיה, היא פתח של תקופה חדשה – תקופה של ההכנה הממשית לכניסה לארץ. תקופה שבה העם יצטרך לדאוג לעצמו ולא להסתמך על משה ואהרן, תקופה שבה העם ילחם בעצמו עם אויביו, ולא על ידי ניסים. תלונה זו, על אף חריפותה ועזות המצח שבה, מבטאת דווקא את מוכנותו של העם להיגמל ממנהיגותם הצמודה של משה ואהרן וממילא גם את מוכנותו להיכנס לארץ ישראל. משום כך הקב"ה רוצה להביא את העם לידי אמונה גדולה יותר בו, ולהוביל אותם שוב להבנה כי הקשר בין העם ובין הקב"ה אינו מותנה בתיווכם של משה ואהרן, אלא יכול להיות ישיר ובלתי אמצעי. כאן מסתכמות ארבעים שנות המדבר והעמידה על דעתם של משה ושל הקב"ה, ומתחיל שוב, הפעם בצורה מתוקנת יותר, תהליך ה'גמילה' מהנהגתו ה'נוקשה' של משה. מסיבה זו מצווה הקב"ה את משה לדבר אל הסלע. דיבור זה אל הסלע, אשר אינו יותר מחפץ דומם, ממחיש בצורה הטובה ביותר את הדרך בה על עם ישראל לתקשר עם הקב"ה – על ידי דיבור, לא על ידי הכאה ומריבה. אם אפילו הסלע, אשר איננו יותר מחפץ דומם, מסוגל לעשות את רצון הקב"ה, גם עם ישראל יוכל לעשות זאת.

אלא שמשה ואהרן אינם מבינים את דרישתו של הקב"ה. הם עדיין חוששים כי העם שב לסורו ולתלונותיו וכי הקב"ה מחזיר את העם אחור, אל ימי יציאת מצרים ואל תלונת 'מסה ומריבה', אל הימים בהם היחס אל העם היה כיוחס של אב רחמן אל ילדו הקטן, אל הימים בהם הקב"ה מילא אחרי כל דרישותיו של העם, גם אם באו אליו בתלונה. משום כך משה יוצא מן האוהל ומכריז "שמעו נא המורים המן הסלע הזה נוציא לכם מים" ומכה פעמיים על הסלע.

לפי זה ברורה גם סיבת כעסו של הקב"ה על משה ואהרן – "יען לא האמנתם בי להקדישני לעיני בני ישראל" (שם, יב). מנקודת מבטו של הקב"ה, משה טועה קודם כל בעצם ההכרזה – "נוציא לכם מים". כל מטרתו של הקב"ה בשלב זה היא להדגים לעם ישראל כי כל אחד מהם יוכל להוציא מים מהסלע אם רק 'ידבר אליו' ויתפלל אל הקב"ה. אך משה מכריז בלשון רבים "נוציא לכם מים", וכך הוא מונע מן העם את הלקח כי אין הוא זקוק למשה ואהרן לשם הוצאת המים. בעיה זו מחריפה כאשר משה מכה על הסלע במקום לדבר אתו. העם, אשר אינו יודע את הוראתו של הקב"ה למשה, מבין אף הוא כי המצב הוא אותו מצב של מסה ומריבה. הוא מבין שחזר למצב שבו דברו של העם הוא אך ורק עם משה, ומשה הוא המתווך בינו ובין הקב"ה, שבדרך נס מוציא להם מים.

אלא שאם נעמיק עוד בהתבוננות זו, נראה כי גם טעותו של משה מכוונת הייתה מאת הקב"ה. עונשם של משה ואהרן הוא בעצם גם הביטוי הגדול ביותר להיפרדות העם מהנהגת משה ואהרן. היפרדות זו לא תבוא מתוך דיבורם אל הסלע כי אם מתוך ההבנה כי גם משה ואהרן יכולים לטעות, וכי הביטחון הגמור יכול להיות רק על ידי אמונה שלמה בקב"ה.

משה ואהרן הם אמנם המנהיגים הדגולים ביותר של עם ישראל, אך דווקא משום כך הם אינם יכולים להכניס את העם אל ארץ ישראל. דווקא משום שכל עוד משה ואהרן מנהיגים את העם, הוא אינו יכול להשתחרר לגמרי מכבליהם ולסמוך יותר על הקב"ה.¹⁹ מכאן ואילך מתחיל אותו תהליך של גמילת עם ישראל מהנהגתם של משה ואהרן.

אלא שתהליך זה, שהחל כבר לפני ארבעים שנה ונחל כישלון חרוץ בחטא המרגלים, מתחיל כאן מחדש בשינוי משמעותי. הוא מחויב לבוא בהדרגה, בתהליך ארוך הכולל גם את מותם של משה ושל אהרן, הן במובן הפשוט והן במובן הסמלי, ותוך התחלה של הירושה והישיבה בעבר הירדן המזרחי. דרך

19. וכאן אנו חוזרים, בעצם, אל דרישתו של משה – "ואם כך את עושה לי הרגני נא הרוג", כפי שפירשנו אותה למעלה.

החדות והמהירות של התהליך שבשנה הראשונה לצאתם ממצרים משתנה כאן, משום שנכשלה. היא מוחלפת כאן בתהליך הדרגתי ומחושב מאוד. כך אנו יכולים להבחין כי הניסים המתוארים בחלק זה של חומש במדבר הם ניסים שאינם מתחוללים באופן ברור על ידי משה ואהרן, בניגוד גמור לכל הניסים אשר נעשו לעם ישראל מאז צאתם מארץ מצרים ועד כה. החל בנס נחלי ארנון, דרך הפרת קללותיו של בלעם והפיכתם לברכה ועד לניצחון במלחמת מדיין. אך לא זאת בלבד, אלא שמנהיגותו של משה (אהרן מת בשלב זה של ספר במדבר) נחלשת גם מבחינות אחרות. כאשר זמרי בן סלוא חוטא אל מול פני משה, הנוקם בו אינו משה אלא פנחס, והוא גם המוציא את העם למלחמת מדיין. מעבר לזה, אפילו במישור המשפטי משה מתקשה, וכאשר ניגשות אליו בנות צלפחד הוא נאלץ לשאול את הקב"ה על מנת להחזיר להן תשובה, תופעה שמתרחשת במדבר רק פעמים ספורות. נראה בעליל, אם כן, כי בחלק זה עם ישראל נגמל ממנהיגותם של משה ואהרן, ובסופו בא מינויו של יהושע למנהיג – אך מנהיג שאיננו בעל מעמד כמשה. אין כאן עוד מנהיגות מוחלטת, אלא מתן עצמאות רבה לעם ישראל. בעקבות הכיבוש הראשוני של הארץ ביריחו ובסביבותיה, העם מתחלק לשבטים והם כובשים את הארץ בעצמם, לאו דווקא על ידי מנהיגיהם. מכאן נוכל גם להבין גם את פרשת התלונה השנייה בחלק זה. מצד אחד נראה כי תלונה זו היא התלונה החמורה ביותר מבין תלונות בני ישראל: ראשית, הלשון שבה התורה משתמשת כאן – "ותקצר נפש העם בדרך: וידבר העם בא-להים ובמשה" (שם כ"א, ד-ה), והלשון שבה נוקט עם ישראל – "נפשנו קצה בלחם הקלקל" (שם), מעידות כי אין דעתה של התורה נוחה מן התלונה של בני ישראל. תלונה זו מתייחדת בחריפותה ובתקיפותה, ומשום כך גם בחריפותה ותקיפותה של תגובת הקב"ה. הקב"ה בוחר להעניש את עם ישראל בדרך הקשה ביותר, וללא אזהרה כלל. "וישלח ה' בעם את הנחשים השרפים וינשכו את העם וימת עם רב מישראל" (שם, ו). ללא שום הסבר או אזהרה הקב"ה משלח בעם את הנחשים. לכאורה, העם היה יכול לטעות ולראות בנחשים מקרה טבעי במדבר ולא עונש. אך העם, אשר רגיל כל כך להגנתו של הקב"ה, מבין כי הנזק ה'טבעי' הזה אינו אלא תסמונת של הסרת הגנתו של הקב"ה. העם, אשר עדיין לא נגמל מהנהגתו של משה, בא אל משה ומתוודה מיוזמתו – "חטאנו כי דברנו בה' ובך" (שם, ז), ומבקש ממשה – "התפלל אל ה' ויסר מעלינו את הנחש" (שם). משה אכן מתפלל, אך הקב"ה אינו מצווה על משה כבפעמים קודמות להבריח את הנחשים על ידי מעשה ניסים. הוא מצווה להכין נחש נחושת ולהסביר לבני ישראל: "והיה כל הנשוח וראה אתו וחי" (שם, ח). הצלת בני ישראל מנותקת כמעט לגמרי

מפעולתו של משה. כדי שיוכל אדם מישראל להינצל ולהירפא מהכשת הנחש, עליו להתבונן בנחש מיוזמתו.

יתר על כן, יש לשים לב שבשום מקום לא מצוין שהנחשים הפסיקו לנשוך את בני ישראל. אדרבה, מתיאורה של התורה נראה כי הנחשים הוסיפו להזיק לעם גם לאחר עשיית נחש הנחושת – "והיה אם נשך הנחש את איש והביט אל נחש הנחשת וחי" (שם, ט), זהו הנוהג מכאן ואילך. למעשה ניתן להבין כי מצב זה של נשיכה על ידי נחש איננו כי אם המצב הנורמלי שבו אנו חיים היום, אלא שלבני ישראל הצועדים במדבר סיני ומוגנים על ידי הקב"ה מכל מזיק, היה הדבר חדש ומפחיד. אף מצב זה הוא חלק מהכשרתם של בני ישראל אל הכניסה לארץ. אל הנחיתה במציאות היומיומית שבה הקב"ה איננו גלוי ומגן בכל רגע ורגע, ובה יכול כל אדם, על כל צרה שלא תבוא, לשאת תפילה אל הקב"ה בעצמו ללא שום אדם מקשר אחר. זהו הלימוד הגדול ביותר אשר לומד עם ישראל לקראת הכניסה אל הארץ – ההבנה שמלבד הקשר הישיר של העם כולו עם הקב"ה, יש גם קשר אישי ואחריות אישית על כל אחד ואחד לפעול כדי לרפא ולקדם את המציאות.

אם כן, נראה כי שתי התלונות הכלולות בחלק זה הן בעלות מטרה משותפת – המטרה שהשגתה נכשלה פעם אחת בחטא המרגלים – הבאת עם ישראל לארץ ישראל כעם עצמאי ומאמין. הניגודיות בין שתי תגובותיו של הקב"ה אל התלונות, קבלה, הכלה והיענות בתלונת מי מריבה לעומת כעס וענישה בתלונת הלחם הקלוקל, מביאות לידי ביטוי את תולדות יחסי עם ישראל והקב"ה מכאן והלאה לאורך הדורות – שפע וברכה מצד אחד, אך גם כעס וענישה מצד שני. אלו ואלו באים על העם באופן ישיר – לא על ידי מלאך ולא על ידי שרף ולא על ידי שליח, אלא מכוח קשר עצמי ועצמאי עם הקב"ה עצמו. הלגיטימציה של תלונת מי מריבה וקבלת מבוקשם, וחוסר הלגיטימציה של תלונת הלחם הקלוקל עם העונש שאחריה והמרפא הבא בעקבותיו, מטרתם אחת היא – כינון יחס ישיר בין הקב"ה ובין עם ישראל, לטוב ולרע, וכינונו של עם עצמאי הפועל באקטיביות ואינו מחכה תמיד להוראותיהם של מנהיגיו.

אכן, ניתן להבחין כי מכאן ואילך העם עצמאי הרבה יותר. דבר זה בולט למשל, אם מקבילים בין תיאור שליחת המלאכים לאדום, הבאה לפני תלונת הלחם הקלוקל – "וישלח משה מלאכים" (שם כ, יד), ובין תיאור שליחת המלאכים לסיחון – "וישלח ישראל מלאכים אל סיחון מלך האמרי" (שם כ"א, כא). גם חששו של בלק מתואר כחשש מפני "את כל אשר עשה ישראל לאמרי" (כ"ב, ב), וגם פעולתו של בלק מכוונת לכלל ישראל ולא למנהיגיו בלבד. דבר זה בא לידי ביטוי גם בדרישותיהם של בנות צלפחד ובני ראובן וגד, דרישות אשר מצביעות על כך שהעם פועל בצורה אקטיבית ועצמאית בהקשר של ירושת הארץ. בנות צלפחד

כבר מעזות 'לדרוש' ממשה את חלקו של אביהן בירושת הארץ, ובני גד וראובן אף מעזים לדרוש חלק מסוים מן הארץ אשר יתאים יותר לצרכיהם. ביתר שאת ניתן לראות את העצמאות של העם בכיבוש הארץ, שבה פעמים רבות יכבוש כל שבט את בעבר הירדן – סמל לבאות בכיבוש הארץ, שבה פעמים רבות יכבוש כל שבט את חלקו. במקביל, מתמנים על העם מנהיגיו החדשים – יהושע, אלעזר ופנחס. אלה מינויים להנהגה אשר מתחילתה ברור שלא תהיה כהנהגתו של משה. בניגוד לחיים במדבר שבהם התרכז כל העם סביב המשכן, בארץ ישראל, אף כאשר ייבנה המקדש לא יהיה העם מרוכז סביבו – לכל שבט יהיו מנהיגיו שלו, ולכל עיר יהיו מנהיגיה ושופטיה שלה. אמנם, בראשית כיבוש הארץ יהושע ויורשי עתידים לרכז את העם, אך לאחר מכן ישב העם בארצו שלו, על אדמותיו, מצב המחייב פירוד ופירוז גדולים יותר. הכהן הגדול יושב בבית המקדש ומייצג את כלל עם ישראל על ידי הקרבת הקרבנות, ואילו המנהיגים, אף אם זוכים להנהיג את רובו של העם ככולו, יושבים כל אחד במקומו. לרוב הם אינם שואפים לדאוג למצוקותיהם של כל ישראל, ואף לא לשמש כוח מרכז של כלל ישראל.²⁰

סיכום

ראינו אם כן כי עם ישראל עובר במשך ארבעים שנותיו במדבר תהליך ארוך, אשר כולל בתוכו עליות ומורדות, גאות ושפל. תהליך אשר נועד כולו לכונן יחס ישיר ואמתי בין הקב"ה ובין עמו ישראל ככלל וכפרטים, ולהביא את עם ישראל לארץ ישראל כעם עצמאי ואחראי למעשיו.

בתחילה, מיד לאחר צאתו ממצרים, העם רוכש את האמונה הבסיסית בקב"ה ובמשה שליחו. הוא לומד להבין כי אמונה היא הרובד הבסיסי ביותר ביציאה מעבודת מצרים לעבודת ה'. רק לאחר הפנמה של בסיס אמוני זה מוכן העם לקבל עליו את התורה ולהתחיל לקיים את מצוות ה' בפועל, לכונן עם הקב"ה מערכת יחסים המושתתת על חובות וזכויות משני הצדדים.

לאחר מכן, העם לומד להפריד בין האמונה בקב"ה, ובין האמון והאמונה בשליחו, ובראשם משה. העם לומד כי אף שמשה הוא המקשר בינם ובין הקב"ה אין לזהותו כחלק מן האלוקות, אלא כשליח בלבד. שליח אשר מטרתו להכינם להיותם עצמאיים לקראת כניסתם לארץ. העם לומד ליטול על עצמו אחריות

20. שלב זה נפסק רק עם מינויו של שאול ל'מלך ישראל', מינוי אשר נראה בעיני שמואל ככפירה. הוא איננו שואף לממלכה אחידה כלל, בין אם משום ששלב זה מוקדם מדי כפי שפירשו חלק מן המפרשים, ובין אם משום שאין הוא חושב ששלב זה אמור להגיע בכלל. אך כמובן, על עניין זה אפשר לכתוב מאמר לעצמו.

ולא לקבל הכל דרך משה והקב"ה. אף שלמדה זו מסיימת את דרכה בכישלון הצורב של חטא המרגלים, לימוד גדול עדיין נותר אצל עם ישראל בעקבותיו של שלב זה בבניין עצמאותם. העם לומד להפריד בין הקב"ה ובין שלוחיו, ואף שבשלב ראשון הפרדה זו גורמת לו לערער על בחירתם של משה ואהרן למנהיגים, לאחר ענישתם של המתנגדים למנהיגות זו ולאחר הניסים המוכיחים כי בחירתם של משה ואהרן נעשתה בידי הקב"ה ולטובת בני ישראל – הם לומדים לקבל על עצמם את מנהיגותם של משה ואהרן, תוך הבנה כי מנהיגות זו אינה מונעת מהם את הקשר העצמי עם הקב"ה, ומטרתה רק לכוונם ולהכינם לקראת עצמאותם בארץ ישראל.

רק לאחר שהעם עובר תהליך כזה, ולאחריו ארבעים שנים תחת הנהגתם של משה ואהרן, הוא מוכן להיות עצמאי באמת. הוא מוכן אף להיפרד ממנהיגותם של משה ואהרן, טכנית אך בעיקר מהותית, ולקבל עליו את מנהיגותו של יהושע – מנהיגות פחות מכוונת ומקשרת אל הקב"ה, אשר נותנת לעם את היכולת להתרגל אט-אט לעצמאות, תוך כדי תחילת כיבוש הארץ ולקראת ההתיישבות בה.

תהליך זה, שמעביר הקב"ה את העם, כולל בתוכו מרכיבים רבים שיחווה עם ישראל גם לאורך הדורות. מרכיבים אשר יש בהם שפע וברכה מצד אחד אך גם אובדן ומצוקה מצד שני. אלו הם יחסיו של עם ישראל עם הקב"ה ועם העולם כולו, יחסים אשר שואפים להיות כרוכים באמונה בקב"ה ובטובו, יחסים אשר מבטאים את השגחתו הרחבה של הקב"ה על בני ישראל גם בשעות של קושי ומצוקה.

אם נתבונן בעומק התהליך הזה, נגלה כי כמו המטרה שאותה השיג עם ישראל בסופו של דבר, גם התהליך כולו היה חלק מתוכניתו של הקב"ה. רצה הקב"ה ללמד את ישראל כיצד להתמודד גם עם כישלון, כיצד להתרומם מעל כישלון נקודתי ולהבין כי לפעמים תהליך הגאולה נמשך דורות רבים. עם ישראל יחווה בהמשך הדורות הצלחות רבות אך גם כישלונות רבים וחורבנות לא מעטים; יהיה עליו לדעת להתמודד מחד עם העובדה שלעיתים צריך העם ככלל, וכל אדם מישראל בפרט, להתאזר בסבלנות ולשאת בקשיים למשך זמן מסוים כדי להיות מסוגל לעבור תהליך ארוך ומייגע יותר, אך גם לדעת מתי הגיעה העת להתקדם אל השלב הבא, גם אם הדבר תלוי בהתקוממות מסוימת ובפריצה אל מעבר לגבולות הפשוטים.

מעבר לזה, ניתן לראות כאן גם אמירה עקרונית כלפי טיבן של תלונות בכלל וטענות כלפי הנהגת הקב"ה את עולמו בפרט. אמנם, תלונה יכולה להיות קטנונית – לעיתים מחמת הנושאים שבהם היא מתעסקת, לעיתים בגלל הצורה

שבה היא נאמרת ולעיתים אף משום שהזמן איננו מתאים או שהאדם אליו מופנית התלונה איננו יכול או מוכן לקבלה באותה העת. אך עם הבנה זו, אנו רואים בתהליך זה גם את הגרעין הטוב שבחובה של כל תלונה וטענה – הרצון להמשיך אל מעבר למקום שבו נמצאים כעת ולעבור הלאה, אל השלב הבא בחיים. לעיתים התלונה נובעת דווקא מהמקום המבקש להתקדם הלאה ולא לעצור במקום בו נמצאים כעת. דרישה פנימית זו, הנובעת ממקום נכון וטוב, צריכה לקחת בחשבון את הזמן בו היא נמצאת. אדם החש בתוכו את הרצון הכן להמשיך הלאה ולא 'להיתקע' במקום, צריך לבדוק, קודם כל, האם באמת הגיע הזמן להמשיך הלאה, האם אינו ממהר מדי רק בגלל תחושה זו של דחיפות. בנוסף, האדם צריך להבין באיזו דרך עליו להמשיך: לעיתים ישנן קפיצות ופריצות בדרך, אשר דרכן ניתן להמשיך הלאה אל השלב הבא בחיים, אך פעמים רבות דווקא המתינות והסבלנות הן הדרך הנכונה, עמה ניתן לעבור תהליך ארוך ואיטי אך גם אמתי וממצה. רק כך האדם יכול להגיע למחוז חפצו.